

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏDOV SƏBUHİ BİLAL OĞLU

**“KOMMERSİYA STRUKTURLARINDA MAL EHTİYATLARININ
UÇOTU, TƏHLİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ”**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: İİM - 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu”

Elmi rəhbər: dos.C.C.Zərbəliyev

Proqram rəhbəri: dos.R.N.Kazımov

Kafedra müdiri: prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ-2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ		3
FƏSİL I	BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MAL EHTİYATLARININ UÇOTUNUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASININ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ	
1.1.	Mal ehtiyatları üzrə uçotun təşkili prinsipləri və təhlilin əhəmiyyəti	7
1.2.	Əmtəə material qiymətilərinin mühafizə edilməsi üzərində operativ nəzarətin təşkili	16
FƏSİL II	MAL EHTİYATLARI UÇOTUNUN METODİKASI	
2.1.	Malların daxil olmasının sənədləşdirilməsi və qəbulunun xüsusiyyətləri	22
2.2.	Malların daxil olmasının sintetik uçotu	27
2.3.	Kommersiya strukturlarında mal satışının uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	33
FƏSİL III	KOMMERSİYA STRUKTURLARINDA MAL EHTİYATLARININ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1.	Yeni şəraitdə malların daxil olması planının yerinə yetrilməsi və mal qrupları üzrə mal ehtiyatlarının təhlili	42
3.2.	Malların çeşidləri üzrə daxil olması buraxılışının və ahəngdarlığının təhlili	48
3.3.	Mal ehtiyatlarının cari və mövcümü saxlanması, vaxtından əvvəl tədarük edilməsi, onların strukturu və dinamikasının təhlili	51
3.4.	Mal ehtiyatlarına təsir edən əsas amillər və malların dövriyyə sürətinin təhlili	58
	NƏTİCƏ	70
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Yeni şəraitdə çoxsaylı müəssisələrin yaranması, kommersiya müəssisələrinin ticarət dövrüyəsinə cəlb olunması, müəssisələrin yeni avadanlıqlarla, mütərəqqi texnologiya ilə təmin olunması, şəxsi təşəbbüsün eləcə də sahibkarlığın geniş inkişafını təmin etmişdir. Bütün bunlar mal ehtiyatlarının mal mübadiləsi ilə bağlı olan kommersiya təşkilatlarının hazırlığına yeni tələblər qoyur.

Mal ehtiyatı əmtəə istehsalı mövcud olan hər bir cəmiyyətdə ictimai məhsul ehtiyatlarının əmələ gəlməsi, həcmi quruluşu, yerləşdirilməsi və ondan istifadə həmin cəmiyyətin əsas iqtisadi qanunu ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan da bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusilə, mal ehtiyatlarının rolu və əhəmiyyəti dəyişir. Əvvəlcə istər bazar iqtisadiyyatında, istərsə də planlı təsərrüfat şəraitində mal ehtiyatları ticarətin zəruri tərkib hissəsidir. Çünki zəruri mal ehtiyatı yaradılmadan mal satışının fasiləsizliyini təmin etmək qeyri-mümkündür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mal ehtiyatlarının yaradılmasını yüksək mənfəət əldə etmək tələb olunur.

Problemin öyrənilməsi vəziyyəti: Ölkəmizdə aparılan elmi-tədqiqat işlərində ticarətdə mal dövrüyə problemləri öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də, mal ehtiyatlarının uçotu və təhlilinin problemlərinin işlənməsi və tətqiqi sahəsində postsovet məkanı ölkələrinin alimlərindən M.İ.Bakanov, L.İ.Kravçenko, Y.M.Tatısiy, A.D.Şeremet, A.N.Kaşayev, R.İ.Baxçın, A.İ.Kavalyev, L.L.Ermoloviç və başqalarının xidmətləri yüksəkdir.

Son illərdə mal ehtiyatlarının uçotu və təhlilinə dair problemlərlə əlaqədar məsələlər Azərbaycan Respublikasının iqtisadi alimlərindən S.M.Səbzəliyevin, Q.Ə.Abbasovun, S.M.Qasımovun, N.M.İsmayılovun, S.M.Namazovanın, İ.M.Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, V.M.Quliyevin, S.M.Süleymanovun və başqalarının elmi əsərlərində tez-tez rast gəlinir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin başlıca məqsədi mal ehtiyatlarının uçotu təhlilinin müasir vəziyyəti, əmtəə material qiymətlərinin mü-

hafizə edilməsi və ehtiyatların mühafizə edilməsi üzərində operativ nəzarəti təkmilləşdirmək və mal ehtiyatlarının istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Bundan əlavə əsas məqsəd ticarət kommertiya təşkilatlarında mal ehtiyatlarının uçotunun aparılması qaydasının hazırki vəziyyətinin öyrənilməsi, onların çatışmayan cəhətlərinin və mövcud nöqsanlarının aşkar edilməsi və aradan qaldırılması, mal ehtiyatlarının aparılması zamanı mövcud olan mal əməliyyatlarının qorunması və onlardan səmərəli istifadə olunmasında, mal ehtiyatlarının optimal səviyyəsinin təmin olunmasında uçot və iqtisadi təhlilin funksiyalarının uçotu və təhlilini təkmilləşdirmək məqsədilə nəzəri və praktiki təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Buna görə də, dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr kompleksinin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- mal ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması və onların iqtisadi parametrlər kompleksində yerinin müəyyən ləşdirilməsi;

- uçot və mal ehtiyatlarının hərəkətini əks etdirən hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair praktiki əhəmiyyətə malik təkliflərin işlənilib hazırlanması;

- mal ehtiyatları uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun vəziyyətini nəzərdən keçirmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mal ehtiyatlarından istifadənin kompleks təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması;

- mal ehtiyatları uçotu təhlilindən istifadənin metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair təkliflər paketinin işlənilib hazırlanması;

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Yerinə yetirilən dissertasiya işinin predmeti mal ehtiyatlarının uçotu və təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması və onun təkmilləşməsi hesab olunur. Tədqiqat obyektı kimi Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin «mərkəzi univərmağı» seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi», «Mühasibat uçotu haqqında» Qanun, Nazirlər Kabinetinin normativ-hüquqi sənəd-

ləri, görkəmli iqtisadçı alimlərin mal ehtiyatlarının uçotu və təhlilinə dair elmi tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat prosesində Azərbaycan Respublikası səhmdar cəmiyyətlərinin biznes planı, uçot və hesabat məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin, Səhmdar Cəmiyyətinin və başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbəyi: Tədqiqat prosesində Azərbaycan Respublikası Səhmdar Cəmiyyətinin biznes-plan, uçot və hesabat məlumatları cəlb edilmişdir. Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin, Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Mərkəzi univərmağının və başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işində tədqiqat nəticəsində elmi yeniliyə malik bir sıra nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- mal ehtiyatları uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunluğunun müəyyənləşdirilmişdir;

- mal ehtiyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- mal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi nəzəri metodoloji və praktiki problemləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur;

- mal ehtiyatlarının kommərsiya strukturları ilə istifadəni xarakterizə edən parametrlərin iqtisadi göstəricilər sistemində yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir.

- mal ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər sistemi uçot və hesabatın Beynəlxalq və Milli Standartlara uyğunlaşdırılması nöqtəyindən təhlil olunmuşdur;

- mal ehtiyatları təhlilinin informasiya bazası sayılan təsərrüfatdaxili hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətlər əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir;

- mal ehtiyatlarının uçotu metodikasına sistemli yanaşılaraq onun beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəzəri və praktiki nəticələr kommersiya strukturlarında sayılan mal ehtiyatları uçotunun səmərəli təşkilinə mal ehtiyatlara olan tələbatının daha tam dolğun ödənilməsinə, bu məqsədlə bütün daxili ehtiyat mənbələrinin səfərbər olunmasına əsaslı şərait yaradır. Dissertasiya işində irəli sürülən əməli təkliflərin tətbiqi kommersiya strukturlarında uçotun və təhlilin səmərəli mexanizminin yaradılmasını, bazar münasibətləri şəraitində mal ehtiyatları üzrə qənaətin stimullaşdırılmasının zəruri aspektlərinin seçilməsini təmin edə bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

**FƏSİL I. BAZAR İQTİSADIYYATI ŞƏRAİTİNDƏ KOMMERSİYA
STRUKTURLARINDA MAL EHTİYATLARI UÇOTUNUN NƏZƏRİ
METODOLOJİ ƏSASLARI**

1.1. Mal ehtiyatları üzrə uçotun təşkili prinsipləri və təhlilin əhəmiyyəti

Respublikamızda müşahidə olunan sürətli iqtisadi artım təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun aparılmasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Ölkə rəhbərliyinin respublikamızda mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar əsasında inkişaf etdirilməsi və maliyyə hesabatlarında şəffaflığın təmin edilməsi sahəsində verdiyi tapşırıqlar tələbata cavab vermirdi. Köhnə qayda ilə aparılan mühasibat uçotu nəzarət baxımından lazımi məlumatların alınmasını təmin edə bilmədiyindən və bütün dünyada tətbiq olunan mühasibat uçotu qaydalarından fərqləndiyindən xarici investisiyalardan fərqləndiyindən xarici investisiyaların respublikaya cəlb edilməsinə mane olurdu. Bu baxımdan xarici dövlətlərin şirkətləri respublikamızda fəaliyyət göstərən zaman öz baş ofisləri üçün beynəlxalq standartlara uyğun uçot işini aparır, yerli orqanlara müxtəlif məlumat və hesabatların təqdim edilməsi üçün yerli qanunvericiliyə uyğun hərəkət edirlər. Aparılan təhlillər və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi təsisçilərin mənafeyinin tam dolğun ödənildiyini nəzərə alaraq əlverişli investisiya mühiti yaradılır və xarici investisiyaların sürətlə artımına səbəb olur. Bu baxımdan mühasibat uçotunun yeni prinsiplərinin müəyyən edilməsi məqsədilə 29 iyun 2004-cü il tarixdə «Mühasibat uçotu haqqında» 716-PQ sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edildi. Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən mühasibat uçotunun təşkili və aparılması qaydalarını müəyyən etdi.

Qeyd olunan qanunun tətbiqinin təmin edilməsi məqsədilə «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli 192 sayılı fərmanı ilə

bu sahədə görülcək işlər və istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Fərmanın icrasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 18 iyul 2005-ci il tarixli 139 sayılı qərarı ilə «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi üzrə proqram» təsdiq edilmiş və bu sənədə əsasən Milli Mühasibat Uçotu Standartları bütövlükdə qüvvəyə minənədək hazırlanmış standartların mərhələlərlə tətbiqi müddəti müəyyən edilmişdir. Dövlət proqramının tərkibində «Konseptual əsaslarının» kommertiya təşkilatları üçün onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə edən 27 standartların «Mühasibat hesabatlarının təqdimatı üzrə» büdcə və qeyri-hökumət təşkilatları üçün 2 standartın, Milli Mühasibat Uçotu Standartları əsasında mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üzrə proqram təminatının və mühasibat uçotu sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması üçün tədris proqramının və tədris-metodiki vəsaitlərin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. [4 səh.76].

Bu sahədə hazırlanan sənədlər içərisində kommertiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat uçotu Standartları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli J-08 sayılı əmri ilə 13 yanvar tarixli J-08 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Ehtikatlər üzrə» Kommertiya Təşkilatları üçün 8 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartı, xüsusilə xüsusiə əhəmiyyət kəsb edir.

Standartların məqsədi ehtiyatların uçot qaydalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Ehtiyatların uçotunda əsas məsələ, onlara çəkilən məsrəflərin aktiv kimi tanınmalı və eləcə də gələcək dövrlərdə onların satışınadək aktiv kimi saxlanılan dəyərlərinin müəyyən edilməsidir [5]. Mühasibat uçotunda ehtiyatlara aşağıdakılar aid edilir: [7, səh.156-157].

- müəssisənin adi fəaliyyəti zamanı satış məqsədilə saxlanılan aktivlər, (mal-lar).
- satış üçün istehsal prosesində hazırlanmaqda olan aktivlər; (hazır məhsul və bitməmiş istehsal);
- istehsal və xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən aktivlər;
- xammal və materiallar.

Milli Mühasibat Uçotu standartları şəraitində müəssisənin aktiv və passivləri üçüncü təsnifat mərhələsində daha dəqiq əlamətlər üzrə əks olunur. Məsələn, «ehtiyatlar» təsnifat maddəsi üzrə xərclər, mallar və digər buk imi üçüncü təsnifat maddələrinə bölünür [6, s.156]. Mühasibat uçotunun yeni hesablar planı belə bir təsnifat üzərində qurulmuşdur. Həmin təsnifatda ehtiyatlar aşağıdakı mühasibat hesablarında uçota alınır:

201. Material ehtiyatları
202. İstehsal məsrəfləri
203. Tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işləri.
204. Hazır məhsul.
206. Satış məqsədili saxlanılan digər aktivlər.
207. Digər ehtiyatlar.
208. Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər.

Ehtiyatlar üzrə Kommersiya Təşkilatları üçün 8 saylı Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 10-cu maddəsində qeyd olunur ki, ehtiyatların ilkin dəyəri və mümkün xalis satış dəyərdən ən kiçik olan dəyər ilə qiymətləndirməlidir. [5]. (Azərbaycan Vergi jurnalı). Yəni hər-hansı ehtiyat əldə edilərkən ödənilmiş dəyər bu hesabatın hesabat tarixinə bazar dəyərindən fərqləndikdə bu iki dəfərdən daha kiçik olan dəyər seçilərək maliyyə hesabatlarında əks etdirilməlidir.

«Ehtiyatlar üzrə» Kommersiya Təşkilatları üçün 8 saylı Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 17-ci maddəsinə əsasən aşağıdakı qeyd olunan məsrəflər ehtiyatların ilk dəyərinə daxil edilməməli və yarandığı dövrdə xərc kimi tanınmalıdır. [5]. Ehtiyatların uçotu zamanı istifadə olunan mühasibat yazılışını nəzərdən keçirək.

DT 701 KT 205 (mallar satılıb). Ehtiyatların əldə edilməsinə çəkilən xərclərin müəyyən edilməsində ticarət əlavələri və digər oxşar güzəştlər nəzərə alınmır.

Yeni Milli Mühasibat Uçotu Standartları ehtiyatların uçotunun 2 formada aparılmasını qəbul edir. Çəkili orta dəyər və ya ilk mədaxil – ilk məxaric (EJFO).¹

¹ Mənbə: Cəfərov A.M. (2012) Mühasibat uçotu (ikinci nəşr) Bakı: CBS poliqrafis prodiction. 504 səh.

Mal ehtiyatları, həcm və pay göstəriciləri ilə ifadə olunur. Həcm göstəriciləri dedikdə, bir növ malın və yaxud anbarda olan bütün malların məbləği və ya miqdarı nəzərdə tutulur. Pay göstəricisinin dövrüylər sayı və yaxud necə günlük dövrüylə bərabər mal ehtiyatı alması nəzərdə tutulur. Mal ehtiyatlarının təhlili, aylıq, rüb-lük və illik hesabatlara, uçot məlumatları və inventarizasiya aktlarına əsasən aparılır. Mal ehtiyatlarının təhlili, onların olduqları yerlərə, təyinatına, əmtəə tərkibinə görə həyata keçirilir.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi böhrandan çıxmaq və sosial-iqtisadi inkişafa dair hökumət tərəfindən son zamanlarda qəbul edilmiş qərarlarda iqtisadi inkişafın əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir. Bu prinsiplər xalq təsərrüfatına rəhbərlikdə iqtisadi metod və marağın rolunu gücləndirməkdən, dövlət proqnozlaşdırılmasının kökündən dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsindən, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyini və təşəbbüsünü genişləndirməkdən, öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə onların maraq və məsuliyyətini artırmaqdan ibarətdir

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsində və iqtisadi metodlarla idarəetmənin gücləndirilməsində mühasibat uçotunun rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Hazırda müəssisələrin fəaliyyəti üzərində düzgün rəhbərlik, ancaq tam, dəqiq və obyektiv iqtisadi məlumatların əldə edilməsi şəraitində yerinə yetirilə bilər. Bütün bunlar təsərrüfatda rəhbərliyin təkmilləşdirilməsi üzrə uçotun əsas vəzifələri müəyyən edilir.

Mühasibat uçotu haqqında qanuna görə bütün müəssisə və təşkilatlar yerinə yetirdiyi işin xüsusiyyətindən, həcmindən, fəaliyyət sahəsindən və təşkilatı-hüququ formasından asılı olmayaraq öz maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin düzgün uçotunu aparmağa borcludur. Bu eynilə respublikamızda fəaliyyət göstərən bütün yerli və xarici ticarət müəssisələrinə də aiddir. Ticarət müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətində əsas yeri mal əməliyyatları təşkil edir.

İqtisadçı alimlərin apardıqları hesablamalara görə ticarət və ictimai işə təşkilatlarında olan mal əməliyyatlarının uçotu, müxtəlif amillərin təsirindən asılı olaraq ümumi uçot işinin 80-85%-ni təşkil edir. Buna görə də mal əməliyyatları ilə əlaqədar təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunu düzgün təşkil etmək uçot işçilərinin ən

başlıca vəzifəsi hesab edilir.

Mühasibat uçotu haqqında qanuna və digər normativ sənədlərə uyğun olaraq Baş mühasib daxil olmuş mal-material dəyərlilərinin və onların hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatların vaxtlı-vaxtında və tam uçotda əks etdirilməsini təmin etməlidir. Bunlardan başqa Baş mühasib ayrı-ayrı şöbə və bölmələrin rəhbərləri ilə birlikdə əmtəə-material dəyərlilərinin qəbulu, buraxılışı və inventarizasiyasının aparılması qaydalarına riayət edilməsi üzərində nəzarət etməlidir. O, əmtəə-material dəyərliləri üzrə əskikgəlmə və qeyri-qanuni itkilərin əmələ gəlməsinin qarşısını almağa dair hazırlanması və həyata keçirilməsi tədbirlərdə fəal iştirak etməlidir. Bununla əlaqədar mal əməliyyatları üzrə mühasibat uçotunun əsas məqsədi hər bir ticarət müəssisəsində olan mal və taraların mühafizəsinə nəzarət etməkdən, mal dövriyyəsi və ümumi gəlir planının yerinə yetirilməsi, mal ehtiyatları və onların səmərəli istifadə edilməsi haqqında məlumatları vaxtlı-vaxtında müdiriyyətə təqdim etməkdən ibarətdir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının işinin ən mühüm göstəricisi mal dövriyyəsi planı hesab edilir. Mal dövriyyəsi planı biznes planının ən mühüm bölməsi hesab edilir. O ticarət, müəssisəsinin əsas vəzifəsini – əhalinin xalq istehlakı mallarına və iaşə məhsullarına olan tələbatının tam təmin edilməsini nəzərə almaqla tərtib olunur.

Mallarının əhaliyə satılmasını yerinə yetirən şəbəkələrdə zəruri mal ehtiyatının yaradılması mal satışı planının və əhalinin mallara olan tələbatının müntəzəm olaraq yerinə yetirilməsinin əsas şərtlərindəndir. Buna görə də mal ehtiyatının hərəkəti və vəziyyəti üzərində nəzarət də mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən biri hesab edilir.

Mal ehtiyatları onlara olan tələbata uyğun olmalıdır. Mal ehtiyatlarının normadan artıq olması dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətini ləngidir, vəsaitlərdən istifadə səmərəliliyinə mənfi təsir edir və müəssisələrin maliyyə çətinliyinə səbəb olur.

Mal ehtiyatları üzərində sistematik və operativ nəzarət mal hesabatlarının yoxlanması zamanı həyata keçirilir. Yatıb qalan, tələbata uyğun olmayan və keyfiyyətini itirmiş malları müəyyən etmək üçün inventarlaşdırma siyahılarından və

digər sənədlərdən istifadə olunur.

Mühasibat uçotu hər bir ticarət müəssisə və təşkilatında olan mal-material dəyərlilərinin mövcudluğu və hərəkəti üzərində fasiləsiz və ciddi müşahidəni təmin etməlidir. Uçot məlumatlarına əsasən material dəyərlilərinin səmərəli istifadəsi və qənaətlə xərclənməsi üzərində müntəzəm nəzarət həyata keçirilir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarında, firmalarda uçotun düzgün təşkili əmtəə-material dəyərlilərinin əskik gəlməsi və mənimsənilməsini vaxtlı-vaxtında müəyyən etməyə, vəsaitin səmərəsiz xərclənməsi hallarını aşkar etməyə, bu işlərdə təqsirkar olan şəxsləri müəyyən etməyə köməklik göstərir.

Uçot məlumatlarına əsasən ticarət fəaliyyətinin son nəticələri müəyyən edilir, onun gələcəkdə müvəffəqiyyətlə təşkil edilməsi və genişləndirilməsi üçün imkanlar yaradılır.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində mühüm bir vasitə kimi mühasibat uçotunun qarşısında aşağıdakı məqsədlər və vəzifələr qoyulur:

-daxil olan əmtəə-material dəyərlilərinin tam və vaxtlı-vaxtında mədaxil edilməsini yoxlamaq;

-mədaxil və məxaric sənədlərinin vaxtında və düzgün rəsmiyyətə salınmasını yoxlamaq;

-mal və taralar üzrə müəyyən edilmiş əskikgəlmə, xarabolma və müqavilə şərtlərinə qarşı digər kənarlaşmalar üçün malsatanlara vaxtlı-vaxtında iddianın təqdim edilməsini təmin etmək;

-mal və taraların inventarizasiyasının keyfiyyətli aparılmasını və onun nəticəsinin vaxtlı-vaxtında müəyyən edilməsini təmin etmək;

-mal ehtiyatının vəziyyətinə və onun təyin edilmiş nomrativə uyğun olması üzərində nəzarət etmək;

-buraxılmış, satılmış, malsatanlara qaytarılmış və itki kimi müəyyən edilmiş malların vaxtlı-vaxtında və əsaslandırılmış qaydada silinməsi üzərində ciddi nəzarət etmək;

-mal satışı planının yerinə yetirilməsinin gedışı və malalanlarla hesablaşma-

ların vəziyyəti üzərində nəzarət etmək;

-mal dövriyyəsinin artırılmasını təmin etmək;

-ümumi gəliri vaxtlı-vaxtında və düzgün müəyyən etmək.

Uçotun qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi mal və taraların uçotunun aşağıdakı prinsipləri əsasında təmin edilə bilər:

1. Uçot göstəriciləri ilə plan göstəricilərinin vahid olması;
2. Planın yerinə yetirilməsi haqqında məlumatların vaxtlı-vaxtında tərtib edilməsi;
3. Mal və digər maddi dəyərlilərin uçotunun hər bir maddi-məsul şəxs üzrə aparılmasını təmin etmək;
4. Mal və taraların uçotunun natural və dəyər ifadəsində təşkil edilməsi;
5. Malların mədaxili və məxaricə silinməsi zamanı vahid qiymətindən istifadə olunması;
6. Mal və taraların hərəkəti və mövjudluğuna dair maddi-məsul şəxslərin hesabatlarının təyin edilmiş müddətdə təqdim edilməsi;
7. Mal və taraların həqiqi qalığının inventarizasiya yolu ilə yoxlanması;
8. Vaxtaşırı aparılmış qarşılıqlı yoxlama yolu ilə maddi-məsul şəxslərin fəaliyyəti üzərində nəzarətin təşkil edilməsi.

Mühasibat uçotunun yuxarıda qeyd edilən prinsiplərinin təcrübədə tətbiq edilməsi mal və taraların uçotu ilə əlaqədar vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

Mühasibat uçotunun prinsipləri içərisində mal-material dəyərlilərinin (mal və taraların) maddi-məsul şəxslər üzrə uçotunun təşkili, mal və taraların hərəkəti və mövcudluğuna dair maddi-məsul şəxslərin hesabatlarının vaxtında tərtib olunması və onların fəaliyyətinə nəzarət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da müəssisədə iş şəraitinə uyğun olaraq maddi-məsuliyyət formasının seçilməsi ilə təmin olunur.

Malların bilavasitə qəbulunu, saxlanılmasını və buraxılmasını yerinə yetirən işçilərin maddi məsuliyyətinin təşkili, eləcə də maddi-məsul şəxslərin dəqiq seçilməsi və yoxlanması əmtəə-material dəyərlilərinin tam mühafizə edilməsini təmin etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Hal-hazırda maddi-məsuliyyətin iki: fərdi

və briqada, birgə, kollektiv formaları tətbiq edilir.

Fərdi məsuliyyət formasında əmtəə-material dəyərliləri bir işçinin maddi məsuliyyətinə verilir. Bu forma əsasən bir işçi yeri olan ticarət və ictimai işə müəssisələrində, səyyarı və s. ticarətdə tətbiq edilir.

Maddi məsuliyyətin briqada forması zamanı dəyərlilərin mühafizə edilməsi üzərində maddi-məsuliyyət bütün işçi kollektivinə həvalə edilir.

Maddi-məsul şəxslərin seçilməsi və təyini ilə müəssisə və təşkilatların rəhbərləri, onların kadrlar üzrə müavinləri və Baş mühasiblər məşğul olurlar. İşçilərin işə götürülməsinə dair əmr rəsmiyyətə salınmaqla maddi-məsuliyyət haqda müqavilənin bağlanması ticarət təşkilatı və nizamnaməsi müəssisələrin kadrlar şöbəsi tərəfindən yerinə yetirilir.

Təşkilat və müəssisələrin kadrlar şöbəsi tərəfindən bağlanılan müqavilə, saxlamaq və sonradan müəyyən dəyişikliklər aparmaq üçün mühasibat şöbəsinə verilir.

Hal-hazırda ticarət firma və təşkilatlarında mövcud olan maddi-məsuliyyətin hər iki növündən istifadə olunur.

Mal əməliyyatlarının uçotunun səmərəli təşkili bütün təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün və vaxtında sənədləşdirilməsini, mal hesabatlarının işlənilməsi texnologiyasının təkmilləşdirilməsini, müasir mexanikləşmə və avtomatlaşdırılan vəsaitlərin köməyi ilə mühasibat registrlərinin və hesabatların tərtibinin asanlaşdırılmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda böyük sosial-iqtisadi və təşkilati dəyişikliklər baş verir. Bununla əlaqədar olaraq dünya təcrübəsində istifadə olunan ən müasir tələblərə cavab verən uçotu, nəzarət, idarəetmə mexanizmlərindən və üsullarından istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Müəssisələrin idxal-ixrac fəaliyyəti ilə sərbəst məşğul olmaları, birgə mülkiyyətə əsaslanan ticarət firma və şirkətlərinin yaranması respublikamızda, o cümlədən qeyd edilən müəssisə və şirkətlərdə beynəlxalq mühasibat uçotunun tələblərinə cavab verə biləcək bir səviyyədə qurulan mühasibat uçotuna keçilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. İstər dövlət müəssisələrində, istərsə də özəlləşdirilmiş (xüsusi mülkiyyətə

çevrilmiş) müəssisələrdə eyni tipli və vahid formada uçotun aparılmasını təmin etmək üçün bu vəzifəni yerinə yetirmək vacibdir. Mühasibat uçotu qarşıya qoyulan bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün bir sıra mühüm tələblərə cavab verməlidir ki, bu da onun səmərəli və düzgün təşkili sayəsində həyata keçirilə bilər.

1.2. Əmtəə material qiymətlərinin mühafizə edilməsi üzərində operativ nəzarətin təşkili

Kommersiya təşkilatlarında uçotun səmərəli təşkilinin ən mühüm şərtlərindən biri malların onların hərəkətlərinin bütün mərhələlərində vahid qiymətlə qiymətləndirilməsidir. Qiymət malların, xidmətlərin dəyərinin pulla ifadəsidir.

Ölkədaxili, xarici və dünya bazarlarında – istər onlar tənzimlənmiş, istərsə də tənzimlənməmiş olsun, ümumən qiymət məsələləri bir problem kimi qalmaqdadır. Çünki qiymət və dəyər məfhumlarının, habelə qiymətin əmələ gəlməsinin nəzəri və əməli cəhətləri barəsində neçə-neçə onilliklərdə ki, müxtəlif fikirlər, yürüdülmür. Bu barədə bir sıra konsepsiyalar mövcuddur. Operativ uçot və təhlili elə təşkil etmək lazımdır ki, o plandan kənarlaşmaları vaxtında aşkar etməyə və onları tez aradan qaldırmağa imkan versin. Operativ uçotun düzgün qurulduğu kommersiya təşkilatlarında işin nəzicələri başqa müəssisələrdən daha yaxşı olur, onlar daha ahəngdar işləyir, rəhbərliyin iqtisadi səviyyəsi yüksəlir. Mühasibat balansının “Ehtiyatlar” adlı 20 maddəsinə hesabat dövrünün sonunda müəssisə tərəfindən saxlanılan ehtiyatlar daxildir. Ehtiyatlar haqqında məlumatlar 8 nömrəli Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında qeyd olunur.

Ehtiyatların uçotu üçün 20-ci maddədə 204 nömrəli “Hazır məhsul”, 205 nömrəli “Mallar”, 206 nömrəli “Satış məqsədilə saxlanılan digər aktivlər” hesablarından istifadə edilir.

Ehtiyatlara aşağıdakı aktivlər aiddir:

- müəssisənin adi fəaliyyəti zamanı satış məqsədilə saxlanılan aktivlər məsələn pərakəndə satışla məşğul olan satıcı tərəfindən yedidən satış üçün alınmış mallar;
 - satış üçün istehsal prosesində hazırlanmaqda olan aktivlər (hazır məhsul bitməmiş istehsal);
 - istehsal və xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən aktivlər (xammal və ya materiallar)
- təchizat, satış, ticarət, həmçinin ictimai iaşə müəssisələri əldə etdikləri mal-

material qiymətlərinin habelə kirayə əşyalarının mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları uçota almaq üçün 205 sayılı “Mallar” hesabından istifadə edilir. Bu hesaba əsasən satış üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlər uçota alınır.

Ticarət müəssisələri digər təşkilatlardan aldıkları malları alış, yaxud satış qiymətləri ilə uçota ala bilərlər. İqtisadiyyatın tamamilə dövlət nəzarətində olduğu vaxtda, bütün qiymətlər dövlət tərəfində olduğu vaxtda, bütün qiymətlər dövlət tərəfindən tənzimləndiyinə görə mal-material qiymətliləri satış qiyməti ilə uçota alınır.

Ancaq müasir şəraitdə eyni adlı mallar tərəflər arasındakı razılaşmadan asılı olaraq müxtəlif qiymətlərə alınıb – satıla bilər. Ona görə də qiymətlərin sabit olmadığı şəraitdə malların alış qiymətləri ilə uçota alınması məqsədəuyğundur.

Yuxarıda ticarətə aid qeyd olunanları və nümunə kimi götürülmüş digər göstəriciləri əsas götürməklə müvafiq sahələrdə ən çox istifadə olunan bəzi mühasibat köçürmələrini nəzərdən keçirək.

Ehtiyatların qiymətləndirilməsi

Cədvəl 1

<i>DT</i>	<i>KT</i>	<i>Məbləğ</i>	<i>Əməliyyatın açılışı</i>
205	531	400000	Mal alış qiyməti ilə mədaxil olunub
241	531	720.00	ƏDV əks olunur
701	205	400000	Satılan malın məbləği alış dəyəri ilə silinir

Ehtiyatlar mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə qiymətləndirilməsidir: ilkin dəyər və ya mümkün xalis satış dəyəri. Yəni, hər-hansı obyekt əldə edilərkən ödənilmiş dəyər bu obyektin hesabat tarixinə mövcud olan bazar dəyərindən fərqləndikdə, bu iki dəyərdən daha kiçik olan dəyər seçilərək maliyyə hesabatında əks estirilməlidir.

Bunlardan əlavə qiymət vasitəsilə firmanın və digər təsərrüfat vahidlərinin istehsal-ticarət-maliyyə fəaliyyətinin əsas nəticələri realizə olunur. Bu fəaliyyətlərin effektivlik səviyyəsi qiymətin köməkliyi ilə müəyyənləşdirilir.

Qiymət bazar mexanizminin mühüm bir ünsürü olmaqla, o, bazarın digər ünsürləri olan tələb və təklif arasında mövcud və daimi tərəddüd edən nisbətləri

tənzimləmə qabiliyyətinə malikdir. Bazarın konyukturu dəyişildikdə tələb və təklif arasında nisbət pozuntusunu əsaslı surətdə səhmana salanadək təcili surətdə qiymətdən istifadə etmək məqsədyönlüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin əmələ gəlməsi olduqca mürəkkəb və xüsusi məntiqi yanaşma tələb edən prosesdir, çünki o, çoxamilli məfhumdur, hadisədir. Elə bundan başlayaq ki, şirkət (firma) malı istehsal etdikdən sonra o, bu malın qiyməti haqqında məsələni həll etməli olur. Çox təəssüf ki, həmin məsələyə asanlıqla cavab tapmaq qeyri-mümkündür. Qiymətin qoyulması, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mürəkkəb vəzifə, riski isə böyükdür: əgər şirkət (firma) həddindən artıq yüksək qiymət qoyarsa satışın həcmi azalacaq və əksinə, əgər o, həddindən aşağı qiymət tələb edərsə nəzərdə tutduğu mənfəətin bir hissəsini qurban verməli olacaq. Bəs hansı qiymət daha məntiqi və səmərəlidir. Axı hər bir sahibkar, firma, şirkət öz fəaliyyətində, o cümlədən qiymət qoymada maksimum mənfəət haqqında düşünür.

Şirkət (firma) nəzərə almalıdır ki, bu məsələnin həllinə bir sıra daxili və xarici amillər təsir edir. Qiymət müəyyənləşdirilərkən bu amilləri nəzərə almamaq şübhəsiz ki, mümkün deyil.

Mal tədavülünün müxtəlif mərhələlərində müvafiq qiymətlər fəaliyyət göstərirsə, bunlara aşağıdakılar aiddir: topdan, pərakəndə (satış), müqavilə, sərbəst qiymətlər və s.

Bununla əlaqədar olaraq uçotda istifadə olunan qiymətlər iki qrupa bölünür:

1) Dövlət tərəfindən nizama salınan qiymətlər. Bu qiymətlər müəssisələrə kənardan verilən qiymətlər hesab edilir və mühasibatlıq onu əldə rəhbər tutmalıdır.

2) Nizama salınmayan sərbəst qiymətlər. Bu qiymətlər isə müəssisələrin özləri tərəfindən müəyyən edilən daxili qiymətlərdir.

Nizama salınan qiymətlər içərisində malların pərakəndə qiyməti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pərakəndə qiymət dedikdə bilavasitə malların əhaliyə satılan qiymətləri başa düşülür.

Malların əhaliyə satışını pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələri yerinə yetirir. Buna görə təcrübədə pərakəndə qiymətin iki növündən istifadə edilir:

1. pərakəndə ticarət şəbəkələrindəki məhsulların pərakəndə qiyməti;

2. ictimai iasə müəssisələrindəki məhsulların pərakəndə qiyməti.

Yuxarıda deyildiyi kimi son satış qiymətinin əmələ gəlməsi olduqca mürəkkəb məsələdir, çünki o, çoxamilli məfhumdur.

Hazırda malların əksəriyyəti sərbəst qiymətlərlə satılır ki, onlar da buraxılış və pərakəndə qiymətlərə bölünür.

Sərbəst buraxılış qiymətləri məhsul, iş və xidmətlərin alıcılarıyla razılaşdırılmaqla istehsalçılar tərəfindən müəyyən olunur və bütün malalanlarla hesablaşmaların aparılması zamanı (əhalidən başqa) istehsalçılar tərəfindən istifadə olunur. İnhisarçı müəssisələr tərəfindən məhsul, iş və xidmətlərin bəyan edilmiş və qiymət əmələgəlmə orqanlarında xüsusi qeydiyyatdan keçmiş məhdudlaşdırılan qiymətləri ticarət və digər alıcı təşkilatlarla razılaşdırılmaya da bilər. İnhisarçı müəssisələr öz məhsullarına olan tələbatdan asılı olaraq alıcılarla xüsusi qaydada qeydiyyata alınmış qiymətlərdən daha aşağı olan qiymətlərlə razılaşa bilərlər.

Ölkə daxilində istehsal olunan, habelə kəndən mal və məhsullar üzrə sərbəst pərakəndə qiymətlərlə əhaliyə satışını həyata keçirən pərakəndə və sair satıcılar tərəfindən aşağıdakılara əsasən müəyyən edilir.

Mərkəzləşdirilmiş valyuta vəsaitləri və kredit vəsaitləri, habelə yerli səhmlərin valyuta vəsaiti hesabına alınmış idxal mallarının pərakəndə qiymətləri Dövlət İqtisadiyyat Nazirliyi yanındakı Qiymət Departamenti ilə razılaşdırılır.

Qeydə alınmış pərakəndə qiymətləri olan kiçik çeşidli mal qrupları üzrə malsatanlar ticarət güzəştləri təqdim edə bilərlər.

Malların satış qiyməti ilə (sərbəst buraxılış, sərbəst pərakəndə və ya qeydə alınmış pərakəndə) dəyəri və topdan və ya pərakəndə ticarət artırmaları (ticarət güzəştləri) arasındakı fərq onların alış dəyərini təşkil edir.

Qiymət və güzəştlər (artırmalar) üzərində nəzarət, iqtisadi işin ən məsuliyyətli sahəsi hesab edilir. Qiymətdə, ticarət yaxud topdansatış güzəştinə və artırmada buraxılan hər hansı bir səhv malsatan və malalanlar arasında aparılan hesablaşmanın qeyri-dəqiqəliyinə, mal dövriyyəsi və satılmış ümumi gəlir həcmiminin, nəticədə isə son maliyyə nəticəsinin təhrif edilməsinə səbəb olmaqla əskik, yaxud artıq gəlmə hallarının əmələ gəlməsinə və alıcıların hesabda aldanılmasına şərait yara-

dır. Buna görə ticarət və ictimai iaşə müəssisələri və meyvə-tərəvəz anbarları qiymət, güzəşt və artırmalar üzərində ən ciddi nəzarəti təmin etməlidirlər.

Qiymət, güzəşt və artırmalara riayət edilməsi üzərində təsərrüfatdaxili nəzarəti təşkil etmək müəssisə rəhbərinə həvalə edilmişdir.

Müəssisələrdə istifadə olunan qiymətlər üzərində iqtisadçılar, mühasiblər, əmtəəşünaslar, maddi-məsul şəxslər, vergi müfəttişləri və ictimai nəzarətçilər nəzarət edir.

Malsatanların hesabnamələrinin akseptizası zamanı qiymət və güzəştlərə nəzarət etmək, inventarizasiya siyahısında qeyd edilən mal və taraların, eləcə də malların satışı prosesində qiymətlərin yoxlanması qiymət, ticarət və ticarət-istehsal şöbələrinin iqtisadçıları tərəfindən yerinə yetirilir.

Ticarət vahidlərinin nəzarətçi mühasibləri və mərkəzləşdirilmiş mühasibatlığın mal şöbəsinin mühasibləri isə maddi-məsul şəxslərin mal hesabatlarına əlavə edilən sənədlərdə göstərilən qiymətlərin düzgünlüyünü yoxlamaq işi ilə məşğul olurlar.

Malsatanlardan daxil olmuş və malalanlara buraxılmaq üçün hazırlanmış malların mal sənədlərində göstərilən eləcə də ticarət zalı vasitəsi ilə satılan malların qiymətlərinin düzgünlüyünü isə maddi məsul şəxslər yoxlayır.

Malsatanların hesablaşma sənədlərinin aksept edilməsi zamanı qiymətin, güzəştin və artırmanın üzərində nəzarətin təşkili təsərrüfat hesabının möhkəmlənməsi və rentabelliyin yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Preskurantlara və malsatanla malalan arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən bağlanmış müqavilələrə əsasən qiymətin, güzəştin, artırmanın və nəqliyyat xərcinin əsaslığı iqtisadçılar, yaxud mühasiblər tərəfindən yoxlanılır.

Malların anbar, mağaza və digər şəbəkələrdə saxlanması dövründə qiymətlərin yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Maddi-məsul şəxslərin məsuliyyətində olan mal ehtiyatları səviyyəsinin reallığı, inventarizasiyasının aparılması zamanı tərtib edilmiş siyahı-aktında qiymətlərin düzgün göstərilməsindən birbaşa asılıdır. Buna görə inventarizasiya işi qurtardıqdan sonra siyahı-aktında qeyd edilən mal və taraların qiymətlərinin düzgün göstə-

rilməsinə dair xüsusi yoxlama aparmaq nəzərdə tutulur. Yoxlamadan sonra bu işdə məsul olan şəxs (iqtisadçı) siyahı-aktının hər bir səhifəsində «Qiymət və hesablamalar yoxlanılmışdır» ştampları vuraraq imza edir.

Malların satışı prosesində onların pərakəndə qiymətlərinə ciddi riayət edilməsi ticarətin əsas qaydalarından biri hesab edilir.

Pərakəndə qiymətlərin bütün xalq istehlakı mallarının üzərində və texniki pasportlarında göstərilməsi, alıcıların qiymətlərə nəzarət etməsinə şərait yaradır. Qiymətin malsatanlar tərəfindən malın üzərində göstərilməməsi hallarında mağaza həmin malın qiymətini təyin etməli və direktorun (müdirin) imzası ilə qiymət vəərəqəsi yazaraq onun üzərində yapışdırılmalıdır.

Dövlət Ticarət departamenti və vergi müfəttişləri qiymətlər üzərində idarə-daxili nəzarət sistemini tamamlayaraq satış prosesində qiymətlərin düzgün tərtib edilməsini təmin edirlər.

FƏSİL II: MAL ƏMƏLIYYATLARI UÇOTUNUN METODIKASI

2.1. Malların daxil olmasının sənədləşdirilməsi və qəbulunun xüsusiyyətləri

Pərakəndə ticarət müəssisə və təşkilatlarına satış üçün sənaye, kəndli-fermer təsərrüfatı və digər mal istehsalçılarından, topdan ticarət müəssisələrindən, xarici ticarət firmalarından, anbarlardan və başqa mənbələrdən daxil olur. Bu zaman malsatanlarla mal tədarükünə dair müqavilə bağlayırlar. Müqavilədə malların miqdarı, çeşidi, keyfiyyəti, qiyməti, tədarükün müddəti və hesablaşma qaydası və s. məlumatlar göstərilir.

Tədarük müqavilələrinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin təşkili adətən plan və ticarət şöbəsinin işçiləri tərəfindən yerinə yetirilir.

Malsatanlar tədarük müqaviləsinə əsasən ticarət müəssisə və firmalarının ünvanlarına mal yükləyir. Pərakəndə ticarət müəssisələrinə malların daxil olması müvafiq müşayətedici sənədlərlə (hesab-faktura, əmtəə-nəqliyyat qaiməsi və s.) rəsmiləşdirilir. Qeyd edilən bu sənədlərdə malların adı, artikulu, miqdarı, qiyməti, məbləği, yüklənmə tarixi və s. göstərilir. Adətən hesab-faktura yüklənmiş malların siyahısı çox olan hallarda rəsmiyyətə salınır.

Malların mərkəzləşdirilmiş formada avtomobil nəqliyyatı ilə gətirilən zaman əmtəə-nəqliyyat qaiməsi yazılır. Malların xüsusiyyətindən asılı olaraq əmtəə-nəqliyyat qaiməsinə malların miqdarı və keyfiyyətini təsdiq edən sənədlər də əlavə edilə bilər ki, bunlara kip kartını, qablaşdırma yarlığını, çəki sənədini, keyfiyyət vəsiqəsini və s. aid etmək olar.

Mal əməliyyatlarının uçotunun düzgün təşkili məqsədi ilə malların vaxtında və tamliqlə daxil olmasına, həmçinin malların qəbulu maddi-məsul şəxslər tərəfindən düzgün qəbuluna nəzarət edilməlidir. Mallar bir qayda olaraq malsatanların müşayətedici sənədləri üzrə qəbul edilir. Bu cür qayda daxil olmuş malların həqiqi miqdar və keyfiyyətini malsatanın sənədi ilə yoxlamaq zərurətindən yaranır.

Daxil olmuş mallar malalanlar tərəfindən dəmiryolu stansiyalarında, malsatan və malalanların anbarında, limanda maddi-məsul şəxslər tərəfindən qəbul edilir.

Mallar malsatanın anbarında, limanda və ya dəmiryolu stansiyasında qəbul olunan zaman bu işi həyata keçirən işçiyə vəkalətnamə verilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda vəkalətnamələr ciddi hesabat sənədləri sırasına daxil edilmişdir ki, onlar iki surətdən ibarət tərtib olunur.

Surətlərdən biri kəsilmə xətti üzrə kəsilərək vəkalətnamə yazılan şəxsə verilir və ikinci nüsxə isə kötük kimi müəssisədə qalır. Müəssisədə qalan surətdə əməliyyatın icra olunması haqda qeydiyyat aparılır və tarix göstərilir.

Daxil olmuş mallar bir qayda olaraq ticarət müəssisəsinin işçisi olan və maddi-məsuliyyət haqda müqavilə bağlanmış şəxs tərəfindən qəbul edilir. Həmin işçi onun adına yazılan vəkalətnaməni və öz şəxsi pasportunu dəmir yolu, yaxud su və hava nəqliyyatı orqanlarına təqdim edərək təyin olunmuş rüsumu ödəyir və mallar haqda məlumat verən dəmir, su və hava yolu qaiməsini orqanlardan alır. O, həmin qaimənin bütün rekvizitlərinin düzgün doldurulmasını yoxlayır və yükün təyin olunmuş vaxtda daxil olub olmamasını müəyyən edir. Bundan sonra maddi-məsul şəxs vaqon, konteyner və digər nəqliyyat vasitəsinin sazlığını, onlara vurulan problemin bütövlüyünü, onun üzərindəki yazının oxuna bilməsini, malların qablaşdırıldığı hər bir taranın və digər qablaşdırma materiallarının vəziyyətini yoxlamalıdır.

Malların qəbulu zamanı malsatanların sənədinə qarşı kənarlaşma, yəni onların gətirilməsi ilə əlaqədar təbii itki normasından çox əskikgəlmə müəyyən edildikdə də bu əskikgəlmənin miqdarını və səbəbini xarakterizə edən kommersiya aktı rəsmiyyətə salınmalıdır.

Kommersiya aktı müəyyən edilmiş kənarlaşmaya dair malsatanlara və nəqliyyat orqanlarına iddia təqdim etmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Nəqliyyat orqanlarının, daxil olmuş yükü onun çəkisini yoxlamadan təhvil verməsi, eləcə də malların gətirilməsi nəticəsində təbii itki norması daxilində əskikgəlməsi haqqında da dəmir, su və hava yolu qaiməsinin arxasında müvafiq qeydiyyatlar aparılmalıdır.

Açıq şəkildə daxil olmuş mallar qəbul edilən zaman mütləq çəkilməlidir. Bu zaman xüsusi sənəd olan çəki sənədi rəsmiyyətə salınmalıdır. Bu sənədlə yükün

vəziyyəti, nəqliyyat sənədi üzrə və həqiqi qəbul edilmiş malın miqdarı göstərilməlidir. Ticarət təşkilatları dəmir yolu stansiyasına, su və hava nəqliyyatı limanına daxil olmuş yükün vaxtlı-vaxtında daşınmasını təşkil etməlidir. Malların təyin olunmuş vaxtda qəbul edilib daşınmaması hallarında nəqliyyat orqanları ticarət təşkilatlarından jərimə almaq hüququna malikdir.

Bir qayda olaraq malların qəbul edilib daşınması üzərində məsuliyyət, yükü ticarət təşkilatlarının anbarına və digər şəbəkələrinə gətirib təhvil verən şəxsin üzərinə düşür. Bəzi hallarda bu işi avtomobil sürücüləri yerinə yetirir. Təsdiq olunmuş qaydaya görə ekspeditor tərəfindən qəbul edilmiş malların stansiyadan, yaxud limandan ticarət təşkilatlarının anbar və şəbəkələrinə daşınması üçün əmtə-nəqliyyat qaiməsi rəsmiyyətə salınır.

Maddi-məsul şəxs malı qəbul edən zaman onun sənəddə göstərilən yer sayını və kütləsini diqqətlə yoxlamalıdır. Qəbul prosesində malın əskik gəlməsi və xarab olması təyin edilən hallarda tara yerlərinin içərisi də yoxlanmalıdır. Mal üzrə əskikgəlmə və digər kənarlaşma halı üçün xüsusi akt tərtib edilir və bu barədə əmtə-nəqliyyat qaiməsində müvafiq qeydiyyatlar aparılır.

Bir qayda olaraq malların dəmir yolu stansiyasından, su və hava nəqliyyatı limanından qəbul edilib, düzgün və vaxtlı-vaxtında daşınılaraq anbar və digər ticarət şəbəkələrinə təhvil verilməsi üzərində müntəzəm nəzarət təşkil edilməlidir. Belə nəzarət ticarət təşkilatının mühasibatlığı tərəfindən yerinə yetirilir. Bu baxımdan ekspeditorlar təyin olunmuş müddətdə qəbul edilmiş yük haqda hesabat tərtib edərək mühasibatlığa təqdim edirlər. Təqdim edilmiş hesabat daxil olmuş yükün hərəkəti üzərində nəzarət etmək üçün əsas sənəd hesab edilir. Malların malsatanın anbarında qəbulu ticarət təşkilatının nümayəndəsi tərəfindən verilmiş vəkalətnamə və şəxsiyyət vəsiqəsi təqdim edildikdən sonra həyata keçirilir.

Bu zaman mallar yazılmış sənədin məlumatları yoxlanmaqla qəbul edilir və bu qəbul malı alan şəxsin həmin sənəddə imza etməsi ilə təsdiq olunur.

Açıq daxil olmuş mallar isə miqdar və keyfiyyətinə görə qəbul edilir. Malların qəbulu onları təhvil verən və qəbul edən şəxslərin mal sənədində imza etmələri ilə rəsmiyyətə salınır.

Malların ticarət təşkilatının anbarında qəbulu, malsatanların anbarında qəbulu qaydasındakı kimi yerinə yetirilir.

Belə ki, açıq şəkildə daxil olan mallar çəkilməklə, taraya yığılmış mallar isə anjaq yer sayına və brutto çəkisinə görə, yəni taranı açmadan qəbul edilir.

Malların netto çəkisinə, yaxud hər bir yerin içərisindəki malın miqdarına görə qəbulu taranı açan zaman yerinə yetirilir. Taranı açan zaman mallar üzrə əskikgəlmə, yaxud keyfiyyət uyğunsuzluğu müəyyən edilən hallarda, qəbul dayandırılır və xüsusi təsdiq olunmuş formada akt rəsmiyyətə salınır. Bundan sonra malın qəbulunda iştirak üçün malsatanların nümayəndəsi dəvət edilir.

Malların qəbulu zamanı müşayiətedici mal sənədinə qarşı keyfiyyət uyğunsuzluğu müəyyən edilərsə və belə uyğunsuzluğu təsdiq etmək üçün malsatanın nümayəndəsi gəlməzsə keyfiyyətin yoxlanması və müvafiq aktın tərtib olunması xüsusi dövlət orqanlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə yerinə yetirilir.

Ticarət təşkilatının anbarına daxil olmuş mallar maddi-məsul şəxslər tərəfindən maddi məsuliyyətə qəbul edilir.

Malların qəbulunun sənədlə rəsmiləşdirilməsi malın növündən, müəssisənin iş şəraitindən və s- dən asılı olaraq müxtəlif üsullarla yerinə yetirilir. Ən sadə üsul malsatanın müşayiətedici sənədində həqiqi qəbul edilmiş mal və taranın dəyəri göstərilən və onların qəbul edilməsinə dair maddi-məsul şəxsin imzası olan xüsusi formanı şamp vurulmaqla qəbul etməkdir. Qəbul zamanı müəyyən edilmiş kənarlaşma üçün akt tərtib edilən hallarda aktın nömrə və tarixi göstərilməklə müşayiətedici sənəddə müvafiq qeydiyyat aparılır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində bir sıra malların qəbulu və onlarla əlaqədar əməliyyatların sənədləşdirilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Belə ki, müəssisələrə taralarla daxil olmuş mallar çəkilməli, sayılmalı və ölçülməlidir. Qəbul prosesində malları tarasız çəkmək mümkün olmayan hallarda (duru, qatı, duzda olan və s.), habelə onların açılması malın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərdiyi hallarda netto kütləsi həqiqi brutto kütləsindən taranın trafaret üzrə çəkisini çıxmaqla müəyyən olunur. Müəssisələrin əsas iş qaydalarına müvafiq olaraq mallar maddi-məsul şəxslərə netto kütləsi ilə daxil olduğu gün mədaxil olunur.

Daxil olmuş parçanın qəbulunun sənədləşdirilməsi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əksər hallarda kiplə daxil olan parçanın miqdarı yarlıqda göstərilən miqdarından çox olur.

Buna görə də belə parçalar ölçülməklə xüsusi komissiya tərəfindən tərtib olunmuş aktla rəsmiləşdirilərək qəbul olunur. İki nüsxədən ibarət tərtib olunmuş aktın bir surəti mədaxil sənədinə əlavə edilərək mühasibatlığa, ikinci surəti isə maddi-məsul şəxsə verilir. Ölçülməklə parçanın həqiqi və müəyyən edilmiş miqdarı fabrikanın yarlığında qeyd edilməklə komissiya üzvlərinin imzası ilə təsdiq edilir. Ancaq bu yolla müəyyən edilmiş artıq parça mədaxil edilir.

2.2. Malların daxil olmasının sintetik uçotu

Pərakəndə ticarət müəssisələrinə əsasən malsatanlardan, əhalidən, öz bölüşdürücü anbar və bazalarından və s. mənbələrdən daxil olur. Pərakəndə ticarət müəssisələrinə malların daxil olmasının sintetik uçotu iki variantla aparılır. Hər iki variantla əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi müxtəlif qaydada yerinə yetirilir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrinə daxil olmuş malların cari uçotu 205 «Mallar» hesabının «Pərakəndə ticarətdə olan mallar» subhesabında aparılır. Bu hesabın debet dövryyəsi ticarət müəssisəsinə müxtəlif mənbələrdən daxil olmuş malların ümumi dəyərini, kredit dövryyəsi malların xaric olmasını (buraxılması, satılması, xarab olma və əskikgəlmədən olan itkiləri, sair məxarici (qaytarılma və s.), debet üzrə saldosu isə hesabat dövrünün sonuna olan mal qalığını göstərir. Maddi məsuliyyətə və komissiyaya qəbul edilmiş mallar isə balansarxası hesablarda uçota alınır.

Pərakəndə ticarətdə mallar alış və ya satış qiymətləri ilə uçota alına bilər ki, bu da onların uçot siyasətində öz əksini tapmalıdır. Əgər malların uçotu satış qiyməti ilə aparılarsa, bu zaman malların alış və satış qiymətləri arasındakı fərqin, yəni ticarət artıma və ya üstəliklərinin uçotunu aparmaq üçün passiv nizamlayıcı hesab olan 208 «Ehtiyatların dəyərini azalmasına görə» hesabından düzəlişlər istifadə olunur. Məlum olduğu kimi mallar müəssisəyə adətən tara ilə daxil olduğundan onlar da uçotda əks etdirilməlidir ki, bu məqsədlə hesablar planında 205 «Mallar» hesabında «Dolu və boş taraların» subhesabı nəzərdə tutulan xərclər hesabında aparılır.

Malların malsatanlardan daxil olmasını təsdiq edən əsas sənədlər hesab-faktura və əmtəə-nəqliyyat qaiməsi hesab edilir. Mallar avtomobil nəqliyyatı ilə gətirildikdə əmtəə-nəqliyyat qaiməsi, qalan hallarda isə hesab-faktura rəsmiyyətə salınır. Malların bilavasitə əhalidən alınması üçün xüsusi formalı alış aktı rəsmiyyətə salınır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində uçotun xüsusiyyəti daxil olmuş mallar alış qiyməti ilə 205 «Mallar» subhesabının debetinə, 431 «Malsatan və podratçılara

uzunmüddətli kreditor borcları”, 531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesablarının isə kreditinə yazılmaqla əks etdirilməsindən ibarətdir.

Hazırda ticarət müəssisələrində daxil olmuş malların uçotu onların alış və yaxud da satış qiyməti ilə aparıla bilər.

Malsatanlardan malların daxil olması zamanı müəssisənin mühasibatlığında aşağıdakı mühasibat köçürməsi tərtib edilir:

Dt 205 «Mallar hesabının» subhesabı

Kt 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları” hesabı

531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları”

Qeyd edilən bu mühasibat yazılışı həqiqi alınmış malların alış qiyməti ilə qəbulu zamanı müəyyən edilən əskikgəlmə arasındakı fərq kimi müəyyən olunur.

Daxil olmuş mallara düşən və malsatanlara ödəniləsi əlavə dəyər vergisi 241 «Əvəzləşdirilən vergilər» hesabında ayrılıqda uçota alınır və bu zaman aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib olunur:

Dt 241 “Əvəzləşdirilən vergilər” hesabı

Kt 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”

531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

Müəssisədə mallar satış qiyməti ilə uçota alınan hallarda həqiqi daxil olmuş malların dəyərindən faizlə hesablanan ticarət əlavəsinin (üstəliyinin) məbləği üçün aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib olunur:

Dt 205 «Mallar hesabının» subhesabı

Kt 208 «Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər» hesabı.

Malsatanın hesabnaməsində olan malsatanlardan daxil olmuş taraların mədəxili üçün aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib olunur:

Dt 205 «Mallar hesabının» subhesabı

Kt 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”

Pərakəndə ticarətdə şüşə qablar (taralar) malla birlikdə 205 “Mallar” hesabının “Pərakəndə ticarətdə olan mallar” hesabında uçota alınır. Belə olan halda ticarət təşkilatı taranı malla eyni zamanda alırsa və onu malsatana qaytarırsa, bu

zaman əmtəə-nəqliyyat qaiməsində taranın qaytarılması qeyd edilir və onun məbləği göstərilir.

Qeyd edilən həmin məbləğ malsatanlarla tara üzrə hesablaşmalar üzrə məqbul edilir və bu zaman belə mühasibat köçürməsi tərtib edilir:

Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı

531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

205 “Mallar” hesabı

Əgər malsatanın sənədində göstərilən taranın dəyəri ödənilməzsə, bu zaman onun mədaxili aşağıdakı kimi uçotda əks etdirilir:

Dt 205 “Mallar hesabının” subhesabı

Kt 335 «Digər ehtiyatlar» hesabı.

Malların malsatanlardan malalanlara hərəkəti ilə əlaqədar nəqliyyat xərcləri və onların ödənmə problemləri baş verir.

Nəqliyyat xərclərinin malsatan və malalan arasında bölüşdürülməsi qaydası tərəflərin razılığı ilə bağlanmış tədarük müqaviləsində göstərilən «Franko» şərtləri ilə müəyyən olunur.

Franko şərtinə əsasən nəqliyyat xərclərinin müəyyən hissəsinin malsatanın hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulan, onların malsatan tərəfindən əvvəlcədən nəqliyyat xidməti göstərən təşkilata ödənilməsi hallarında malsatan bu cür xərcləri və göstərilən xidmət üçün ƏDV məbləğini malların dəyərinin ödənişi üçün yazmış olduğu hesabnaməyə daxil edir, malalan isə həmin xərcləri tədavül xərclərinə silir. Bu zaman uçotda aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib olunur:

Dt 721,731 hesabı

Dt 241 «Əvəzləşdirilən vergilər» hesabı

Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı

531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

Alınmış mallara görə malsatanlara olan borcun ödənilməsi ödəmənin formasından asılı olaraq aşağıdakı mühasibat yazılışları ilə rəsmiyyətə salınır:

Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı

Kt 531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesablaşma

hesabından ödənilən zaman və ya 223 “Bank hesablaşma” hesabları valyuta hesabından ödənilən məbləğ üçün

Kt 221 «Kassa» - müəssisənin kassasından nəğd qaydaya ödənilən zaman

Kt 224 «Tələblərə əsasən açılan digər bank hesabları» açılmış akkreditivlər» hesabına ödəmə zamanı

Kt 501 «Qısamüddətli bank kreditləri» hesabı - kreditlər hesabına ödənilən zaman və s.

Mədxil edilmiş qiymətlilərin dəyərinin ödənildikdən sonra büdcə ilə hesablaşma zamanı əvəzləşdirəcək ƏDV uçotda əks etdirmək üçün aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib edilir:

Dt 521 «Vergi öhdəlikləri» hesabı

Kt 241 «Əvəzləşdirilən vergilər» hesabı

Malların təhtəl hesab şəxs tərəfindən alınması zamanı onların mədxili yuxarıda qeyd edilənlərə müvafiq olaraq 244 «Təhtəlhesab məbləğlər» hesabı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Malların barter qaydasında əldə edilməsi mövcud olan adi qaydada həyata keçirilir. Bu zaman borclar qarşılıqlı qaydada əvəzləşdirilir.

Bəzi hallarda müxtəlif səbəblər üzündən malların qəbulu zamanı müəyyən səbəblərdən asılı olaraq əskikgəlmə, yaxud xarab olma nəticəsində itkilər baş verə bilər. Malların dəyərinin əskikgəlməsi malsatanın, nəqliyyat təşkilatının və s. təqsiri üzündən baş verən və onun dəyərinin malsatana ödənilməyən hallarda ödənişin məbləği əskikgəlmiş (xarab olmuş) malın dəyəri qədər azaldılır. Alınmış malların dəyəri malsatana ödənilən hallarda isə əskikgəlmiş və xarab olmuş malların alış dəyəri üçün aşağıdakı mühasibat yazılışı edilir:

Dt 218 «Şübhəli borclar üzrə güzəştlər» hesabı

Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı

531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

Əskikgəlmənin digər səbəbi malın daşınması zamanı onların təbii itkisi, sınımasından əmələ gələn itkilər, yolda əmələ gələn mənimsəmə və s. ola bilər. Əskikgəlmə məbləği ilk dəfə 731 «Sair əməliyyat xərcləri» hesabında alış dəyəri ilə əks etdirilir. Bu zaman aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:

Dt 731 «Sair əməliyyat xərcləri» hesabı

Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı

Sonra konkret təqsirkar müəyyən edilmiş əskikgəlmə məbləği isə 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları” hesabının debetinə silinir.

Ticarət təşkilatının mühasibatlığı mallar tam və vaxtlı-vaxtında mədaxil edilməsi və onların dəyərinin ödənilməsi üzərində nəzarət etməlidir. Nəzarət malın dəyərinin ödənilməsi anından, malların ödənişdən sonra daxil olduqları zaman tsə həqiqi daxil olduğu anda təşkil edilməlidir. Bu məqsədlə nəzarətin aşağıdakı iki üsulundan istifadə olunur.

Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabı və 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı üzrə uçot registrlərinin aparılması vasitəsi ilə;

b) registrsiz uçot vasitəsi ilə.

Əksər ticarət təşkilatlarında malsatanlarla hesablaşmaların analitik uçotunun sintetik uçotla birləşməsinə əsaslanan birinci üsuldən istifadə olunur. Uçotun jurnal-order formasının tətbiqi şəraitində bu cür uçot registri debet cədvəli ilə birlikdə Dt 431 «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» və 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

hesabı üzrə jurnal-order hesab olunur. Qeyd edilən registrlərdə yazılışlar xətti üsulla aparılır ki, onun da mahiyyəti bu və ya digər mal partiyasının mədaxil edilməsinin və onların dəyərinin ödənilməsini göstərən əməliyyatlar registrin hər iki tərəfində eyni sətirdə yazılmasından ibarətdir.

Yazılışların cədvəl və jurnal-orderdə eyni məbləğdə aparılması malların tam mədaxil edilməsinin və onların dəyərinin ödənilib-ödənilməməsini təsdiq edir. Qeyd edilən bu uçot registrinin ümumilikdə ticarət təşkilatı üzrə, ticarət vahidi, uçot qrupu yaxud malsatanlar üzrə aparmaq olar. Bu yolla uçot registrində xətti üsulla aparılan uçot olduqca çox əmək tutumludur. Buna görə də pərakəndə ticarətdə malsatanlarla hesablaşmaların uçotunun bu cür registrsiz, yəni ikinci üsulla aparmaq daha sərfəlidir. Bu cür halda hesablaşma sənədləri mal sənədləri ilə üzləşdirilməli və bu haqda hesabatın xüsusi hissəsində qeydiyyat aparılmalıdır,

yəni malların dəyərini ödənmə tarixi göstərməlidir. Ay qurtardıqdan sonra mal hesabatının qarşısı boş olan xəttin məlumatlarına əsasən mədaxil edilən və dəyəri ödənilməyən mallara dair cədvəl tərtib edilməlidir. Göründüyü kimi ikinci üsul daha sadə olmaqla yanaşı malların dəyərini ödənilməsi və malların daxil omasına nəzarətə şərait yaradır.

2.3. Kommersiya təşkilatlarında mal satışının uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri də mal dövriyyəsi (satışı) göstəricisidir. Mal dövriyyəsi topdan və pərakəndə mal dövriyyəsinə bölünür.

Pərakəndə mal dövriyyəsi iki yerə - pərakəndə ticarət və ictimai iaşə şəbəkələrinin mal dövriyyəsinə bölünür. Pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələrində olan mallar, əsasən alıcıların onların dəyəri üçün ödədiyi məbləğ müəssisənin kassasına daxil olduğu dövrdən satılmış hesab olunur və elə o dövrdən də uçotda əks etdirilir. Lakin *трасцубядря* bəzi hallarda ödənişlə malın buraxılması eyni dövrə düşür. Bu malların kreditə, əvvəlcədən sifariş edilməklə, abonent talonları, xırda-topdan qaydada buraxılması nəticəsində baş verir. Bütün hallarda mallar ödənişin nə vaxt daxil olmasından asılı olmayaraq buraxıldığı dövrdən (andan) satılmış hesab edilir.

Pərakəndə mal satışı dedikdə malların bilavasitə əhaliyə satışı başa düşülür. Pərakəndə ticarət müəssisələrində olan mallar istehlakçılara müxtəlif formalarla satılır. Bu formalar içərisində satıcılar vasitəsilə nağd hesablaşma yolu ilə, özünə-xidmət qaydasında, nümunəvi yolla, əvvəlcədən sifariş verməklə satış əsas satış forması hesab edilir. Hansı satış formasından istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, mallar alıcılara buraxıldığı andan satılmış hesab edilir və pərakəndə mal satışı kimi mühasibat uçotunda əks etdirilir.

Malları nağd hesablaşma yolu ilə satan zaman, satışın həcmi onların alıcılara satılmasından əldə edilən satış pulunun miqdarı ilə müəyyən edilir. Satış pulunun müəyyən edilmə qaydası satılmış mallara görə alıcılarla hesablaşma üsulundan (nəzarət-kassa aparatı vasitəsi ilə, pulun alıcıdan satıcı tərəfindən alınması yolu ilə) asılıdır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində alıcılarla hesablaşmalar əksəri hallarda nəzarət-kassa aparatı vasitəsi ilə aparılır. Pulun alıcılardan satıcılar tərəfindən alınması kiçik mağazalarda, ədədi mallar, şirə, dondurma sərinləşdirici içkilər satan

şöbələrdə, laryoklarda, kiosklarda və s. tətbiq edilir.

Nəzarət-kassa aparatından istifadə edilən zaman, gündəlik satış pulu, həmin aparatın hesablayıcısının günün axırına və əvvəlinə olan göstəriciləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bir neçə şöbəsi olan mağazalarda çoxsaylı kassa aparatından istifadə edilir. Belə aparatdan istifadə hər bir şöbə üzrə satış pulunun müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Bu cür halda kassa aparatının vurduğu çəkdə şöbənin nömrəsinə uyğun gələn sayğacın nömrəsi göstərilməlidir.

Müştəri satış formaları şəraitində mallara əvvəlcədən sifarişlə satmaq mühüm yer tutur. Adətən alıcılardan satışda olan mallara sifariş qəbul edilir və onun üçün sifariş-qaimə rəsmiyyətə salınır. Sifarişin rəsmiləşdirilməsi, malın sifarişçinin evinə, yaxud iş yerinə aparılması üçün alıcıdan haqq alınır. Bu haqqın miqdarı malın dəstləşdirilməsi, qablaşdırılması və s. asılı olaraq təyin olunur və sifarişin dəyərində daxil edilir. Malların əvvəlcədən sifərişi verilməklə satışı zamanı ödəniləsi məbləğ əksəriyyət hallarda mağazanın kassasına verilir. Alıcıdan nağd pulun alınması üçün malın və göstərilən xidmətin dəyərini özündə əks etdirən sifariş-qaimə əsas sənəd hesab edilir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində malların müəyyən hissəsi avtomatlar vasitəsi ilə satılır. Avtomatlar mağazada quraşdırılan hallarda, müəyyən şöbəyə təhkim edilir və onlar vasitəsi ilə satılan mallar həmin şöbənin mal dövriyyəsinə daxil edilir. Bu üsulla satılan malların uçotunu aparmaq məqsədilə hər bir avtomat üçün ayrı kartçoka açılır. Bu kartçokada avtomata yığılmış malın və onun satışından əldə edilən satış pulunun uçotu aparılır. Avtomatlar mağazadan kənar yerlərdə yerləşdirən hallarda onlara yığılası mallar maddi-məsul şəxslər hesab edilən mexaniklərə buraxılır. Bu zaman malın buraxılışına dair qaimə rəsmiyyətə salınır.

Avtomatlara yığılmış mallar satılıb qurtardıqdan sonra, mexanik onlarda toplanan satış pulunu çıxarır və tabe olduğu mağazanın kassasına təhvil verir. Pulun kassaya təhvil verilməsinə dair rəsmiyyətə salınmış qəbzə əsasən mal hesabatı tərtib edərək mühasibat şöbəsinə təqdim edir.

Pərakəndə mal satışının sintetik uçotu əməliyyat-nəticəli 601 «Satışı» hesabında aparılır. Bu hesab birinci növbədə satılmış malların maddi-məsul şəxsdən

silinməsi və satış pulunun mədaxil edilməsinə nəzarət etmək, ikinci növbədə isə hesabın kredit qalığı satılmış ticarət əlavəsini özündə əks etdirdiyindən, satışda olan nəticəni müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Bundan başqa hesabın kreditində satılmış malların dəyəri pərakəndə qiymətlə əks etdirildiyindən onun köməkliyi ilə mal dövriyyəsinin həcmi müəyyən edilir. Ayın axırında 601 sayılı hesabın debetində satılmış malların alış dəyəri (ticarət əlavəsi) çıxmaqla malın pərakəndə qiymətlə dəyəri əks etdirilməlidir. Satılmış malların alış qiyməti ilə dəyərini əldə etmək üçün, satılmış ticarət güzəştini müəyyən edib silmək lazımdır. Lakin, pərakəndə ticarət müəssisələrindən satılmış mallara düşən ticarət güzəşti bir dəfə ayın axırında hesablanıb müəyyən edilərək silinir. Buna görə ay ərzində həmin hesabın debetində və kreditində aparılan yazılışlar eyni qiymətlə-pərakəndə qiymətlə əks etdirilir. Məhz bu səbəbdən hesabın debet və kredit dövriyyələri bir-birinə bərabər olur. Yazılışın bu cür aparılması nəzarətin təşkil edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, belə yazılış mal satışından əldə edilən satış pulunu məsul şəxsdən silinən satılmış malın məbləği ilə üzvləşdirməyə şərait yaradır.

Pərakəndə ticarətdə mal satışının göstərilən qayda ilə əks etdirilməsi kassirin və maddi-məsul şəxsin işi üzərində qarşılıqlı nəzarət etməyə şərait yaradır.

Malların nağd hesablaşma yolu ilə pərakəndə satışının uçotunun əks etdirilməsi üçün müəssisədə baş vermiş əməliyyatlara aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:

1. Müxtəlif formalarla mal satışı üçün:

a) Kassa aparatı vasitəsilə nağd satılmış malların məbləği üçün:

Dt 221 «Kassa» hesabı

Kt «Satış» hesabı

b) Qeyri-nağd qaydada satılmış mallara görə daxil olan məbləğ üçün:

Dt 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Kt 601 «Satış» hesabı

2. Kassa aparatı olmayan müəssisələrdən satılmış malların məbləği üçün:

Dt 222 «Yolda olan pul köçürmələr» hesabı

Kt 601 «Satış» hesabı

3. Alıcılar malların dəyərini bankın hesablaşma çekləri vasitəsi ilə ödəyərsə bu zaman alıcılardan qəbul edilmiş hesablaşma çeklərinin məbləği üçün

Dt 225 «Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri» hesabı

Kt 601«Satışı» hesabı

4. Satış pulunun mağazanın kassasından banka təhvil verilməsi zamanı müəssisədə aşağıdakı mühasibat köçürməsi verilir.

Dt 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Dt 222 «Yolda olan pul köçürmələr» hesabı

Kt 221 «Kassa» hesabı

5. Satılmış malların maddi-məsul şəxsdən silinən məbləği üçün:

Dt 701 «Satışın maya dəyəri» hesabı

Kt 201 «Mallar» hesabının sub hesabı

Pərakəndə ticarət müəssisələrində 601 saylı hesab üzrə xüsusi uçot registri aparılır. Bu hesabın debet döviyyəsi 205 saylı hesabın registrində, kredit döviyyəsi isə satış əməliyyatlarına mühasibat yazılışı verən zaman o hansı hesablara müxəbirləşirsə həmin hesabların uçot registrdə əks etdirilir.

Mal satışının analitik uçotu satış yerləri (mağazalar, şöbələr, bölmələr və s.) üzrə təşkil edilir. Bu cür qayda mal döviyyəsi planının hər bir mağaza, şöbə və bölmə tərəfindən yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət etməyə şərait yaradır.

Uzun müddət istifadə olunan bir sıra mallar fəhlə, qulluqçu, aspirant, təqaüdçü və s. şəxslərlə kreditə satıla bilər. Malların kreditə satışı zamanı öhdəçilik və ya tapşırıq-öhdəçilik rəsmiyyətə salınır. Satışın göstərilən formanın tətbiqi zamanı alıcı malın dəyərinin ən azı 30-35%-ni, dəyəri yüksək olan bir sıra malların isə azı 50%-dən az olmayan hissəsini ödəməlidir. Malın yerdə qalan hissəsi 6 aydan 36 ay müddətinə kimi kreditə təqdim edilir. Hazırda bir sıra mallar alıcılara ilkin ödənişsiz də kreditə satılır. Alıcı kreditə götürdüyü məbləğə görə müəyyən faiz məbləği də verməlidir.

Əhaliyə kreditə satış zamanı mallar alıcılara buraxıldığı dövrdən (andan) satılmış hesab edilir.

Daha doğrusu malın alıcı tərəfindən ilk dəfə ödənilən məbləği ilə kreditə

təqdim edilən hissə üçün rəsmiyyətə salınan tapşırıq-öhdəçilik, yaxud öhdəçiliyin məbləği birlikdə satışın həcmi təşkil edir və buna görə də malın tam dəyəri pə-rakəndə mal dövriyyəsinə daxil edilir. Malın kreditə buraxılışı üçün alıcıdan alın-mış faiz məbləği pə-rakəndə mal dövriyyəsinin tərkibinə daxil edilmir. Kreditə buraxılmış malın alıcıdan çatası növbəti ödənişi üzrə borcları ayda bir dəfə mağazanın kassasına nağd verməklə ödəyirlər.

Kreditə satılmış mallara görə alıcılarla hesablaşmaların sintetik uçotu üçün açılmış 211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» sub hesabında aparılır. Hesabın debetində kreditə satılmış mallara görə alıcıların borcu, kreditində isə həmin borcun ödənilməsi əks etdirilir. Hesabın debet qalığı kreditə satılmış mallara görə alıcıların borcunun qalığını göstərir.

Malların kreditə satışı ilə əlaqədar baş vermiş əməliyyatlar üçün müəssisədə aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilməlidir.

1. Malların kreditə satışına görə kassaya daxil olmuş məbləğ üçün:

a) alıcı tərəfindən alın dəyərinin ilk dəyə ödənilən hissəsi üçün:

Dt 221 «Kassa» hesabı

Kt 601 «Satış» hesabı

Kreditə satılmış mallara görə alıcıdan alınmış faiz üçün məbləğlər ticarət təşkilatında müəssisənin bu məqsədlə bank kreditindən istifadə edib-etməməsindən asılı olaraq müxtəlif cür əks etdirilə bilər. Əgər ticarət təşkilatı bankdan kredit alarsa, onda alıcıdan kreditə təqdim olunan hissədən alınan faiz məbləği tədavül xərclərinin azaldılmasına yönəldilir və uçotda aşağıdakı kimi əks etdirilir.

b) kreditə təqdim olunan hissədən alıcıdan alınan faiz məbləği üçün:

Dt 221 «Kassa» hesabı

Kt 721,731 hesabı

g) Əgər ticarət müəssisəsi kreditlə satış məqsədi ilə bankdan kredit almazsa, bu zaman alıcıdan kreditə təqdim edilən hissə üçün alınan faiz məbləği müəssisənin gəlirinə aid edilir və uçotda belə əks etdirilir:

Dt 221 «Kassa» hesabı

Kt 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı.

2. Malın dəyərinin alıcıya təqdim olunan hissəsi üçün:

Dt 211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» hesabı

Kt 601 «Satış» hesabı

3. Satılmış malın maddi-məsul şəxsdən silinən məbləği üçün (malın pərəkəndə qiymətlə dəyəri miqdarında):

Dt 601 «Satış» hesabı

Kt 205 «Mallar» hesabının sub hesabı

4. Kreditə satılmış malın növbəti ödənişinin alıcıdan daxil olan məbləği üçün:

a) hesablaşma hesabına daxil olan məbləğ üçün:

531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı, Dt 221 «Kassa» hesabı, 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Kt 211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» hesabı

Xalq istehlakı mallarının əhaliyə çatdırılmasında tətbiq olunan satış formalarından biri də komisiyon qaydasında mal satışdır. Mühasibatlıqda uçota alınan bu qaydada malların satışını təsərrüfat hesabına ayrılmış ticarət müəssisələri və ya xüsusiləşmiş komisiyon mağazaları tərəfindən yerinə yetirilir.

Mağazalar komissiya müqaviləsinə əsasən həm təzə, həm də təmirə, yaxud, düzəlişə ehtiyacı olmayan və gələcəkdə istifadə etmək mümkün olan işlənmiş sənaye mallarını əhalidən qəbul edərək satışını təşkil edir. Onlar eyni zamanda sonradan satmaq üçün tarixi incəsənət nümunələrinin, zərgərlik əşyalarının və sairənin də qəbulunu yerinə yetirir.

Komissiyaya qəbul edilmiş malların mağaza direktorunun, bölmə və ya şöbə müdirinin maddi məsuliyyətinə daxil olur və daxil olan gündən də mütləq mədaxil edilməlidir.

Komisiyon mağazalarında olan malların satışının, sintetik uçotu 601 «Satış» adlı hesabda aparılır. Komitentlərlə hesablaşmaların uçotu üçün isə 531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabından istifadə edilir. Onun kreditində komitentlərə olan borc, debetində isə həmin borcun ödənilməsi əks etdirilir.

Satılmış malların analitik uçotu hər bir malın satış qiymətinə görə maddi-

məsul şəxslər üzrə aparılır. Ümumiyyətlə, komisyon mağazalarında baş vermiş mal əməliyyatlarının uçotuna dair aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilməlidir:

1. Satılmış malın satış pulunun kassaya daxil olmuş məbləği üçün:

Dt 221 «Kassa» hesabı.

Kt 601«Satış» hesabı

2. Komisyon mağazasına çatası faiz komisyon haqqı çıxıldıqdan sonra satılmış mallara görə komitentə çatası məbləğ üçün:

Dt 601 «Satış» hesabı

Kt 531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

3. Komitentə çalası pulun kassadan verilən məbləğ üçün:

Dt 531 “Malsatan və podratşılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

Kt 221 «Kassa» hesabı.

4. Komitentlərə qaytarılan malların saxlanılmasına görə alınmış haqqın kassaya daxil olan məbləği üçün:

Dt 221 «Kassa» hesabı.

Kt 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı

Komissiyaya qəbul edilmiş mallar üzrə analitik uçot hər bir mal və satış qiymətləri, maddi-məsul şəxslər və hər bir komitent üzrə təşkil edilir. Belə bir analitik uçotun təşkili komissiya müqaviləsinə və uçot kartoçkasına əsasən həyata keçirilir

Ticarət müəssislərində ay ərzində müxtəlif çeşiddə və adda mallar satılır və xaric olunur ki, onların hər biri müxtəlif ticarət artırmasına (güzəştinə) malik olurlar. Hazırda qüvvədə olan qaydaya görə ticarət müəssisə və təşkilatları aldıkları malların alış qiymətinə müəyyən miqdarda artırma edə bilərlər. Lakin bir sıra mallar isə ticarət müəssisələrinə daxil olarkən onların pərakəndə qiymətlərinə nəzərən ticarət güzəşti verilir.

Mövcud uçot qaydaya görə malların hərəkəti və mal dövriyyəsinin uçotu mallar onların qiymətlərinin tərkibinə daxil edilən ticarət əlavəsi də daxil edilən pərakəndə qiymətlə satılır. Ticarət güzəşti və ya ticarət əlavəsi isə məlumdur ki, pərakəndə ticarət müəssisəsinin ümumi gəliri hesab edilir. Buna görə də satılmış

mallara düşən ticarət əlavəsinin (artırmasının) hesablanıb müəyyən edilməsi tələb olunur. Lakin onun müəyyən edilməsi üçün hər bir malın satışı haqda məlumatı əldə etmək qeyri-mümkün olduğundan bu cür hesablama ay ərzində deyil, ancaq ayın axırında aparılır. Bünün üçün mal satışından olan ümumi gəliri müəyyən etmək üçün hər ay satılmış ticarət artırmasının (əlavəsinin) və malların alış qiymətlərini hesablamaq lazımdır.

Hal-hazırda satılmış mallara düşən ticarət əlavəsinin (artırmasının) hesablanması iki üsulla müəyyən edilir: satılmış mal çeşidləri üzrə və orta faiz üsulları ilə.

Satılmış mallara düşən ticarət artırmasını (əlavəsinin) mal çeşidləri üzrə hesablamaq üçün hər bir mal qrupu üzrə mal satışının məbləğini həmin mal qrupu üzrə ticarət əlavəsinin faizinə vurmaq və alınmış məbləği toplamaq lazımdır.

Bu zaman aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\ddot{U}_g = (M_{d1} \times T_{a1} + M_{d2} \times T_{a2} + \dots + M_{dn} \times T_{an}) : n$$

Burada:

\ddot{U}_g – ümumi gəlir məbləği;

M_{dn} – mal qrupları üzrə dövriyyə;

T_{an} – ayrı-ayrı mal qrupları üzrə ticarət artırmasını (əlavəsinin) göstərir.

Lakin bu üsul çox əməktutumludur, çünki hər bir satılmış mal qrupu üzrə məlumatlar, ancaq mal qalığının inventarizasiyası keçirildikdən sonra əldə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, qeyd edilən bu üsul - mal çeşidləri üzrə satılmış ticarət əlavəsinin müəyyən edilməsi üsulu dəqiq üsul hesab olunur. Göstərilən üsulun daha dəqiq üsul olmasına baxmayaraq onun təcrübədə tətbiqi bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. Bu çətinliklər əsasən hər ayın axırında bütün ticarət şəbəkələrində inventarizasiya aparmağın qeyri-mümkün olması və 3-T sayılı statistik hesabatında mal qruplarının tam açılmış şəkildə verilməməsi ilə bağlıdır.

Buna görə də hal-hazırda təcrübədə satılmış mallara düşən ticarət güzəştinin hesablanmasının ikinci üsulundan istifadə edilir. Bu üsulla hesablanıb müəyyən edilmiş, satılmış ticarət əlavəsinin uçotda əks etdirmək üçün storno üsulu ilə 601 sayılı hesabın debetinə, 208 sayılı “Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəliş-

lər” yazılış verilir.

Satılmış ticarət güzəştinin ikinci üsulla hesablanması zamanı ilk növbədə ticarət artırmasının təqribi qalığını müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün ticarət artırmasının, hesablama tərtib edilən ayın əvvəlinə olan qalığının üzərinə ay ərzində daxil olmuş mallar üçün alınmış ticarət əlavəsi əlavə edilib silinən, digər müəssisə və təşkilatlara buraxılan mallara düşən təşkilat artırması çıxılmalıdır. Bundan sonra ticarət əlavəsinin orta faizi təyin edilməlidir. Orta faiz ticarət əlavəsinin təqribi məbləğini 100-ə vurub ay ərzində satılmış və növbəti aya qalıq kimi malların cəminə bölməklə müəyyən edilir. Satılmış ticarət əlavəsini hesablamaq üçün ay ərzində satılmış malları orta faizinə vurub 100-ə bölmək lazımdır. Qeyd edilən qayda ilə hesablanmış və satılmış mallara düşən ticarət əlavəsinin məbləğinə qırmızı storno (qələm) üsulu ilə uçotda aşağıdakı yazılışla əks etdirilir:

Dt 601 «Satış» hesabı

Kt 208 «Ehtiyatların azalmasına görə düzəlişlər» hesabı

Qeyd edilən bu yazılışdan sonra 601 sayılı hesabın debetində təsdiq olunmuş qaydaya uyğun olaraq satılmış malların kredit dövrüyyəsini debet dövrüyyəsi ilə müqayisə etməklə satılmış ticarət əlavəsinin pərakəndə ticarət müəssisəsinin mal satışından əldə etdiyi ümumi gəlirinin müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Göründüyü kimi bu üsul sadə və daha az əməktutumludur. Lakin ikinci üsulla hesablama orta faiz üsulundan istifadə isə əldə edilmiş məlumatı tam dəqiq əks etdirmir. Buna görə də qeyd edilən bu çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün mağazalarda mal satışında kassa aparatından istifadə müəyyən səmərə verə bilər.

Belə ki, bu zaman mağazanın şöbələrində malları ticarət artırımları nəzərə alınmağa yerləşdirmək və satış pulları isə ayrı-ayrı şöbələr üzrə kassa aparatında ayrıca uçota almaqla həyata keçirmək lazımdır. Lakin bu zaman ƏDV-nin məbləğini və həqiqi mal dövrüyyəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir ki, bu da hesablamanı müəyyən mənada çətinləşdirir.

Belə olan halda satılmış ticarət artırmasının (ümumi gəlirin) müəyyən edilməsini mal çeşidləri üzrə hesablama metodikasından istifadə etməklə həyata keçirmək mümkün olar ki, bu da daha düzgün nəticə əldə etməyə imkan yaratmış olar.

**FƏSİL III. KOMMERSİYA STRUKTURLARINDA MAL
EHTİYATLARININ TƏHLİLİNİN TƏHKİMLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ**

**3.1. Yeni şəraitdə malların daxil olması üçün planın yerinə yetirilməsi və mal
qrupları üzrə mal ehtiyatlarının təhlili**

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ticarət təşkilatlarının təhlili zamanı qarşıda quran mühüm vəzifələrdən biri malların ümumilikdə, çeşidlər və mal qrupları üzrə daxil olması planının yerinə yetirilməsinin təhlilindən ibarətdir. Bundan başqa tədqiqat prosesində malların daxil olması mənbələr üzrə də təhlil edilir. Çünki malların daxil olması planının yerinə yetirilməsi normal həcmdə mal ehtiyatlarının yaradılmasına və mal dövriyyəsi planının artırılması ilə yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Əks halda bu mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinə mənfi təsir etmiş olar. Təhlil zamanı mal satanlar tərəfindən bağlanmış müqavilələrə riayət olunması, kvartallar, aylar üzrə mal daxil olmasının vəziyyəti yoxlanılır.

Malların daxil olmasının təhlili faktiki göstəricilərdə müqayisəsi əsasında həyata keçirilir. Təhlil zamanı faktiki məlumatlar nəinki hesabat ilinin plan göstəricilərilə, eyni zamanda keçən ilin faktiki göstəricilərilə də müqayisə edilir. Bu cür müqayisə mağazanın əmtəələrlə təchizi işinin nə dərəcədə yaxşılaşmalı və pisləşməsinə müəyyən etməyə imkan verir.

Bütövlükdə mal qrupları üzrə malların daxil olması planının yerinə yetirilməsini təsərrüfat fəaliyyətini tədqiq etdiyimiz ticarət təşkilatının 2015-2016-cı illərin materialları əsasında təhlil edək.

Cədvəl məmulatlarından göründüyü kimi 2016-cı ildə malların daxil olması planı bütövlükdə artırılması ilə yerinə yetirilərək 183,6% təşkil etmişdir. Keçən ilə nisbətən isə daxil olan malların həcmi 23,4 dəfə artaraq 2340,0% təşkil etmişdir. Lakin malların qruplar üzrə daxil olmasına nəzər saldıqda görürük ki, bəzi qrupları üzrə plandan çox, bəziləri üzrə isə plandan az mal daxil olmuşdur. Belə ki,ət üzrə malların daxil olması planı 141,1%, kolbasa üzrə 170,4%, balıq məhsulları üzrə 76,4%, kərə yağı üzrə 158,6%, marqarin üzrə 408,3%, süd üzrə 357,8%, pendir

üzrə 71,7%, yumurta üzrə 51,8%, qənd üzrə 99,9% yerinə yetirilmişdir. Keçən ilə nisbətən isə bütün mallar dəfələrlə artmışdır. Əlbəttə bu bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və onların həddən artıq yüksəldilməsinin nəticəsidir.

Cədvəl 2

Bütövlükdə və mal qrupları üzrə malların daxil olması planının yerinə yetirilməsinin təhlili

(min manatla)

Mal qrupları	Keçən ildə 2015	Hesabat ili 2016		Daxil olma faizi	
		Plan	Fakt	Keçən ilə nisbətən (dəfə)	Plana nisbətən %-lə
1.Ət	330	8995	12695	38,5	141,1
2.Kolbasa	110	5443	9277	199,8	170,4
3.Balıq	220	1506	1150	52,2	76,4
4.Kərə yağı	255	7096	11253	44,1	158,6
5.Marqarin	200	169	690	3,5	408,3
6.Süd	110	2206	7893	789,3	357,8
7.Pendir	80	1496	1073	13,4	71,7
8.Yumurta	10	5692	2950	295,0	51,8
9.Qənd	228	5408	5405	23,7	99,9
10.Sair	3195	11502	11484	31,6	99,8
Cəmi:	5358	68379	125545	23,4	183,6

Göründüyü kimi mal qrupları üzrə malların daxil olması plandan xeyli kənarlaşmışdır. Bu isə bəzi mal qrupları üzrə ehtiyatların normativdən çox olmasına, bəzi qruplar üzrə isə az olmasına gətirib çıxarmışdır (bax cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Ticarət təşkilatında 2015-2016-cı illərdə mal ehtiyatı normativi üzrə təhlili

(min manatla)

İllər	Mal ehtiyatı normativi	Faktiki mal ehtiyatı		Kənarlaşma (+; -)	
		İlin əvvəlində	İlin axırında	İlin əvvəlində	İlin axırında
2014	5437	5725	5796	+283	-241
2015	5196	8517	5234	+3321	+38
2016	5234	5358	24139	+124	+18305

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi 2014-17-ci illərdə təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz ticarət təşkilatında mal ehtiyatları normativdən xeyli kənarlaşmışdır. Belə ki, əgər 2014-cü ilin axırına mal ehtiyatı normativdən 241 min man. az olmuşdursa, 2015-ci ildə 38 m. man, 2016-cı ildə isə normativdən xeyli kənarlaşaraq 18305 m. man. çox olmuşdur. Bu da təşkilatın işində mənfi haldır. Çünki əhalinin ərzaq mallarına olan tələbatının ödənilmədiyi bir dövrdə idarədə normativdən artıq mal ehtiyatı yığılıb qalmışdır. Eyni zamanda buna qiymətlərin həddən artıq yüksək olması da təsir göstərmişdir. Çünki malların qiymətləri əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbindən xeyli yüksəkdir.

Mal dövriyyəsi planının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi malların ticarət şəbəkələrinə kvartal və aylar üzrə ahəngdən surətdə daxil olmasını tələb edir. Ona görə də təhlilin mühüm mərhələlərindən biri kvartallar, aylar və 10 günlüklər üzrə malların daxil olması ahəngdarlığını təhlil etməkdən ibarətdir. Malların daxil olması ahəngdarlığını müəyyən etmək üçün statistik hesabat materaillərindən başqa operativ uçot materaillərindən də istifadə olunur. Ayrı-ayrı rüblər üzrə mal ehtiyatının normativlə müqayisə etmək üçün Nizami rayon Ərzaq malları departamentinin 2014-2016-cı il materailləri əsasında nəzərdən keçirək.

Cədvəl 4

Ərzaq malları departamentinin 2014-2016-cı illərdə ayrı-ayrı rüblər üzrə mal ehtiyatlarının təhlili

Rüblər	2014		2015		2016	
	Plan	Hesabat	Plan	Hesabat	Plan	Hesabat
I	19643	18183	20123	17035	17889	23379
II	18278	18855	19300	17747	18314	32223
III	18433	19196	18239	17643	17533	29446
IV	19482	21034	23974	19776	19629	59278
Cəmi:	75841	77268	80636	72201	73365	144326

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2014-cü ildə bütün mal qrupları üzrə ehtiyatların həcmi I rübdən başqa bütün rüblər üzrə normativi həm məbləğ və həm də günlər üzrə ötüb keçmişdir. 2015-ci ildə isə həm ayrı-ayrı rüblər və həm də bütövlükdə mal ehtiyatı normativdən xeyli az olmuşdur. Əksinə yenə bütün

qüblərdə və bütövlükdə il üzrə normativdən xeyli çox olmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə mal ehtiyatı normativdən 70961 m. man. və ya 2 dəfəyə qədər çox olmuşdur. Bunu yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından aydın görə bilərik.

Cədvəldən görüldüyü kimi malların daxil olması il daxilində qeyri bərabər olmuşdur. Belə ki, 2016-cı ilin I, II və III rüblərdə malların daxil olması plandan müəyyən qədər kənarlaşdığı halda IV rübdə mal daxil olması plana nisbətən 3 dəfə çox olmuşdur ki, bu da müəssisənin fəaliyyətində müsbət hal deyildir. Təhlil zamanı malların daxil olması mənbələrinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu məqsədlə aşağıdakı cədvəl məlumatlarından istifadə edək (2015-2016-cı illər üzrə Nizami rayon Ərzaq malları departamentinin materalı əsasında tərtib olunur).

Cədvəl 5

Mal daxil olmasının mənbələri üzrə təhlili

(min manatla)

Malların daxil olma mənbələri	2015-ci ildə	2016-cı ildə		Yerinə qetirilib %-lə	
		plan	hesabat	Plana nisbətən	Keçən ilə nisbətən
1. Mərkəzləşdirilmiş	49350	35000	107626	195,7	218,1
2. Mərkəzləşdirilməmiş	22951	18365	36700	199,8	159,9
Cəmi	72201	73365	144326	196,7	199,9

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi malların daxil olması mənbələri üzrə faktiki mal daxil olması həm plana nisbətən bə həm də keçən ilə nisbətən hər iki mənbə üzrə artırılması ilə yerinə yetirilmişdir. Bütövlükdə malların daxil olması plana nisbətən 196,7%, keçən ilə nisbətən isə 199,9% artırılması ilə yerinə yetirilmişdir.

Bundan başqa təhlili ayrı-ayrı mal satanlar üzrə də aparmaq lazımdır. Çünki ayrı-ayrı mal satanlar üzrə malların vaxtında və tam daxil olmaması mal dövriyyəsinə mənfi təsiq göstərir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ticarət müəssisə və təşkilatları üzrə mal ehtiyatlarının təhlilində qarşıda duran mühüm vəzifələrdən

biri də mal qrupları üzrə ehtiyatların təhlilindən ibarətdir. Çünki bütövlükdə mal ehtiyatlarını təhlil edərkən onun plandan kənarlaşmasının hansı mal qrupları hesabına baş verdiyini də müəyyən etmək vacibdir. Bu mal ehtiyatlarının normativdən kənarlaşmasının aradan qaldırılmasına və mal dövriyyəsi planının struktur və mal qrupları üzrə yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

Mal qrupları üzrə mal ehtiyatlarını təhlil etmək üçün baki şəhəri Ərzaq malları departamentinin 2014-2016-cı illərin materiallarından istifadə edərək aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək.

Cədvəl 6

Mal qrupları üzrə mal ehtiyatlarının təhlili

(min manatla)

Mal ehtiyatları	2014-cü il			2015-ci il			2016-cı il		
	Plan	hesabat	Kənarlaşma (+,-)	Plan	hesabat	Kənarlaşma (+,-)	Plan	hesabat	Kənarlaşma (+,-)
Ərzaq malları	75891	74479	-392	80640	74836	-5804	73252	125545	+52293
Qeyri-ərzaq malları	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cəmi:	75891	74479	-392	80640	74836	-5804	73252	125545	+52293

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, mal ehtiyatlarının həcmi 2014-16-cı illərdə plandan xeyli kənarlaşmışdır. Belə ki, 2014-cü ildə mal ehtiyatları plana nisbətən 392 m. Man., 2015-ci ilə 5804 m. man az olmuş, 2016-cı ildə isə 52293 m. man. artıq olmuşdur. Bu da mal dövriyyəsi planına ümumilikdə müsbət təsir etsə də müəssisə və təşkilat üçün müsbət hal deyildir.

Mal ehtiyatlarının təhlili bundan sonra ayrı-ayrı mal qrupları üzrə aparılır və konkret olaraq müəyyən edilir ki, mal ehtiyatlarının həcmi hansı mal qruplarının hesabına artmış və ya azalmışdır.

İndi də Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti departamentinin 2015-17-ci illərin materialları əsasında çeşidlər üzrə mal ehtiyatını təhlil etmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək.

Cədvəl 7

Çeşidlər üzrə mal ehtiyatlarının təhlili
(min manat)

Malların adı	2014-cü il			2015-ci il			2016-cı il		
	Plan	hesabat	İcra %	Plan	hesabat	İcra %	Plan	hesabat	İcra %
Ət	11102	11204	100,9	9871	3946	90,0	8995	12695	141,0
Kolbasa	4964	5663	114,0	5245	6489	123,0	5443	9277	170,0
Balıq	1956	713	36,0	382	615	70,0	1506	1150	76,0
Kərə yağı	7102	7802	109,0	7601	7060	92,0	7096	11253	159,0
Marqarin	197	159	80,0	18	176	99,0	169	690	408,0
Süd	3267	3251	99,0	3244	2062	63,0	2206	7893	358,0
Pendir	1258	1297	103,0	1448	1890	130,0	1496	1073	71,0
Sair mallar	1277	2318	180,0	3550	4000	113,0	569,2	11484	201,0
Yekunu	75841	74449	98,2	80640	74836	92,8	73252	125545	171,4

Cədvəl məlumatları göstərir ki, ilin əvvəlində mal qalığı üzrə plan 3 növ maldan başqa heç bir mallar üzrə yerinə yetirilmədiyi halda ilin sonuna mal qalığı yalnız idman və mədəni mallardan başqa bütün mallar üzrə həddən artıq çox olmuşdur. Nəticədə satıç planının yalnız mal daxil olması nəticəsində 171,4% yerinə yetirilməsi təmin edilmişdir.

3.2. Malların çeşidlər üzrə daxil olması buraxılışlarının və ahəngdarlığının təhlili

Mal ehtiyatlarının təhlili zamanı nəinki bütövlükdə mal ehtiyatlarını və ya mal qrupları üzrə ehtiyatları təhlil etmək lazımdır, eyni zamanda çeşidlər üzrə də ehtiyatları təhlil etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Üçünki bu cür təhlil nəticəsində ümumi mal ehtiyatının normativdən hansı mal çeşidləri hesabına kənarlaşdığını müəyyən etməyə imkan verir və mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasını təmin edər.

Çeşidlər üzrə mal ehtiyatını təhlil etmək üçün Bakı şəhəri Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti idarəsinin 2016-cı ilin materailları əsasında tərtib etdiyimiz aşağıdakı cədvəl məmulatlarını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 8

Mal qrupları üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili

Mal qrupları	2014-cü il			2015-ci il			2016-cı il		
	Plan	Hesabat	%	Plan	Hesabat	%	Plan	Hesabat	%
Ət	11102	11204	1,009	9871	8946	90,6	8995	12695	141,1
Kolbasa	4964	5663	1,14	5245	6489	123,7	5443	9277	170,4
Balıq	1956	713	0,36	882	615	69,7	1506	1150	76,4
Kərə yağı	7102	7802	1,09	7601	7060	92,9	7096	11253	158,6
Marqarin	197	159	0,80	178	176	98,8	169	690	408,3
Süd	3267	3251	0,99	3244	2062	63,6	2206	7893	357,8
Pendir	1258	1297	1,03	1448	1890	130,5	1496	1073	71,7
Sair mallar	1277	2318	1,8	3550	4000	112,7	5692	11484	201,8
Cəmi	75841	74449	98,2	80640	74836	92,8	73252	12545	111,4

Cədvəl məlumatları göstərir ki, Bakı şəhəri Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti departamenti üzrə bütövlükdə mal ehtiyatlarının həcmi planda nəzərdə tutulduğuna nisbətən xeyli çox olmuşdur. Belə ki, mal ehtiyatı 2014-cü ildə plandan 18,0%, 2015-ci ildə 54,9%, 2016-cı ildə isə 96,7% çox olmuşdur. Buna bəzi mallar üzrə normativdən xeyli çox mal qalığının toplanması səbəb olmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə balıq məmulatı üzrə mal qalığı plandan 46,0%, qənnadı məmulatı üzrə 62,0%, marqarin üzrə 11,0%, yumurta üzrə 120,0% çox olmuşdur.

Bəzi mallar üzrə isə mal qalığı plandan az olmuşdur. Məsələn, süd məhsulları, yağ, pendir, ət və s. bu da ticarət müəssisəsi üçün mənfi haldır.

2015-ci ildə yenə mal qalığı 24,9% çox olmuşdur. Kolbasa üzrə mal qalığı plandan 28,7%, pendir üzrə 30,5%, sair mallar üzrə 12,7% təşkil etmişdir. Bəzi mallar üzrə isə ehtiyatlar plandan az olmuşdur.

2016-cı ildə 11,4% plandan artıq mal qalığı olmuşdur. Kolbasa məmulatı üzrə mal qalığı planan 70,4%, marqarin üzrə 4,0 dəfə, süd üzrə 3,5 dəfə təşkil etmişdir.

Balıq, pendir və s. üzrə isə faktiki qalıq plandan az olmuşdur. Ümumiyyətlə hər iki hal özünün mənfi təsirini göstərir və mal dövriyyəsinə pis təsir edir.

Mal ehtiyatlarının təhlilində mühüm dəzifələrdən biri malların daxil olması və onun ahəngdarlığının təhlilidir. Çünki malların lazımi həcmdə və ahəngdar olaraq daxil olması zəruri həcmdə mal ehtiyatları yaratmağa şərait yaradır ki, bu da mal dövriyyəsi planının ahəngdar surətdə yerinə yetirilməsini təmin edir.

Malların daxil olması ahəngdarlığını, 5 günlük, 10 günlük, bir aylıq və kvartallar üzrə təhlil etmək olar. Təhlil zamanı nəinki bütövlükdə malların daxil olması, eyni zamanda ayrı-ayrı mallar üzrə ahəngdarlığı öyrənmək lazımdır. Bundan başqa malların daxil olması ayrı-ayrı mənbələr üzrə də öyrənilir və hansı mal satan tərəfindən ahəngdarlığın pozulub-pozulmadığı aşkar edilir. Malların daxil olması ahəngdarlığını təhlil etmək üçün Bakı şəhəri Nizami rayonu Ərzaq malları departamentinin 2014-1016-cı illərin məlumatları əsasında tərtib etdiyimiz aşağıdakı cədvəl məlumatlarından istifadə edək.

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, Bakı şəhər Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti departamenti üzrə malların daxil olması planı həm illər və həm də rüblər üzrə pozulmuş və ahəngdarlığa əməl edilməmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə II, III və IV rüblər üzrə mal daxil olması plandan çox olmuşdursa, I rübdə plandan az olmuşdur. 2015-ci ildə isə bütün rüblər üzrə mal daxil olması planı yerinə yetirilməmişdir. 2016-cı ildə də mal daxil olması bütün rüblərdə plandan xeyli çox olmuşdur. Nəticədə mal daxil olması ahəngdarlığı pozulmuşdur. Çünki malların daxil

olması həm plandan çox olduqda, həm də plandan az olduqda normal hal hesab edilmir.

Cədvəl 9

Malların daxil olmasının təhlili

Rüblər	2014-cü il			2015-ci il			2016-cı il		
	Plan	hesabat	Kənarlaşma (+, -)	Plan	hesabat	Kənarlaşma (+, -)	Plan	hesabat	Kənarlaşma (+, -)
I	19643	18183	-1460	20123	17035	-3088	17889	23379	+5490
II	18278	18855	+577	19300	17747	-1553	18314	32223	+13909
III	18438	19196	+758	18239	17643	-596	17533	29446	+11913
IV	19482	21034	+1552	22974	19776	-3198	19629	59278	+39649
Cəmi	75841	77268	+1427	80636	72201	-8435	73365	144326	+70961

Malların daxil olması ahəngdarlığını eyni zamanda daxil olma mənbələri üzrə də təhlil etmək lazımdır. Çünki bu cür təhlil nəticəsində ahəngdarlığın kimin tərəfindən pozulduğu aydın görünür. Bunu təhlil etmək üçün Bakı şəhər Nizami rayon Ərzaq malları departamentinin 2016-cı il materaillərindən istifadə edərək aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək.

Cədvəl 10

Mal ehtiyatının (rüblər üzrə) təlili

Rüblər	Plan	Hesabat	Kənarlaşma (+, -)
I	17889	4970	-13819
II	18314	4274	-14040
III	17533	4091	-13442
IV	19629	5234	-14395
Cəmi	73365	18569	-54796

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, bütün mənbələr üzrə mal daxil olması plana nisbətən bütün rüblər xeyli çox olmuşdur. Bu xüsusilə öz respublikasının müəssisələrindən daxil olan mallara aiddir. Bu mənbə üzrə daxil olan mallar demək olar ki, planda nəzərdə tutulduğundan iki dəfə çox olmuşdur.

3.3. Mal ehtiyatlarının cari və mövsümi saxlanması, vaxtından əvvəl tədarük edilməsi, onların strukturu və dinamikasının təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində pərakəndə mal dövriyyəsi planının müvafəq qiyyətlə yerinə yetirilməsi, əhalinin istehlak tələbinin geniş çeşiddə mal kütləsi ilə təmin etmək üçün ticarət şəbəkəsində, anbar və bazarlarda müəyyən mal ehtiyatları olmalıdır.

Təyinatına görə mal ehtiyatları normal (cari), mövsümi və baxtıdan qabaq daşınılmış ehtiyatlara bölünür.

Cari mal ehtiyatları ticarət şəbəkəsi vasitəsilə gündəlik mal satışını təmin etmək üçündür. Həmin ehtiyatlar daima və bərabər surətdə tamamlanmalıdır. Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz ticarət müəssisəsi plan üzrə müəyyən edilmiş ticarət günləri miqdarında mal ehtiyatlarına malikdir.

Mövsümi mal ehtiyatları ilin müəyyən dövrlərindən bu və ya digər malların arasına kəsilməz satışını təmin etmək məqsədilə yaradılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə ehtiyatların yaradılması zərurəti istehsalın mövsümliliyi, yaxud malların satışı və onlara olan tələbatın mövsümliliyi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Vaxtından əvvəl daşınılmış mal ehtiyatları, rayona normal daşındıqdan həmin rayonun fasiləsiz ticarətlə təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mal ehtiyatlarının bu növü ayrıca planlaşdırılır.

Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti departamenti üzrə mal ehtiyatları dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 11

Mal ehtiyatları dinamikasının təhlili

(min manatla)

	2014-cü il		2015-ci il		2016-cı il	
	Plan	hesabat	Plan	hesabat	Plan	hesabat
Mal ehtiyatlarının həcmi	75891	4449	80640	74836	73252	125545

Göründüyü kimi mal ehtiyatlarının həcmi təşkilat üzrə ayrı-ayrı işlərdə plandan xeyli az olsa da ildən-ilə artır. Belə ki, 2014-cü ildə mal ehtiyatlarının həcmi 74449 min manat olduğu halda, 2015-ci ildə 74836 min manat, 2016-cı ildə isə 125545 min manat təşkil etmişdir. Lakin 2014-cü ildə mal ehtiyatları plandan 1442 min manat, 2015-ci ildə 5804 min manat az olmuş, 2016-cı ildə isə xeyli artaraq plandan 52293 min manat çox olmuşdur.

Nizami Ticarəti idarəsi üzrə hər rüb üçün cari mal ehtiyatlarının normativi məbləqlə və günlərlə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın sərəncamında olan mövsümi və məqsədli mal ehtiyatları dövlət bankı tərəfindən kreditləşdirilir. Cari mal ehtiyatlarının daktiki məbləğini müəyyənləşdirmək üçün mal ehtiyatlarının ümumi məbləğindən mövsümi və məqsədli mal ehtiyatları üzrə dövlət bankına veriləsi borc çıxılır. Mövsümi və məqsədli mal ehtiyatlarının rübün axırına olan məbləği malların daxil olması, satışı və qalığı haqda hesabatda əks etdirilir. Cari mal ehtiyatlarının vəziyyətinin təhlili onların daktiki həcmi müəyyən edilmiş normativlərlə üzləşdirmək yolu ilə həm məbləğ, həm də günlərlə təyin edilir. Mal ehtiyatlarını günlə müəyyən etmək üçün mal ehtiyatı məbləğinin mal dövriyyəsinin həcminə bölmək və öyrənmək dövrədəki günlərin sayına vurmaq lazımdır.

Cari mal ehtiyatlarının normativi rüblər üzrə ayrı-ayrılıqda aparılır. Təhlil nəticəsində mal ehtiyatlarının pərakəndə mal dövriyyəsinin yerinə yetirilməsinə və əhalinin lazımi mallarla təchiz olunmasına təsiri müəyyənləşdirilir.

Rübün axırına olan mal ehtiyatları hesabat dövrünün, həcmi sonrakı rübün normativi ilə müqayisə olunur. Belə bir müqayisənin nəticəsi hesabat ilindəki rübün axırına olan mal ehtiyatlarının gələn rübdəki ticarəti nə dərəcədə normal təchiz edə bilməsini öyrənməyə imkan verir.

Təhlil nəticəsində faktiki mal ehtiyatlarının müəyyən edilmiş normativlərdən kənarlaşma səbəbləri şakar edilir. Həmin səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mal dövriyyəsi planının kəsrlə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi;
2. Mal daşınmasının kəsrlə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi;
3. Əhalinin tələbatına uyğun olmayan malların və ya tələbatdan artıq daşınması;

4. Malların ahəngdar daxil olması;
5. Ayrı-ayrı ticarət müəssisələri arasında malların düzgün bölücdürülməsi;
6. Əhaliyə mallar haqqında kifayət qədər məlumat verilməsi və eləcə də ticarətin təşkilində olan çatışmamazlıqlar və s.

Təhlil aparmaq üçün Bakı şəhəri Nizami rayon ticarət departamenti son 3 ildə mal ehtiyatları normativinin xarakterizə edən göstəriciləri nəzərdən keçirək.

Cədvəl 12

Mal ehtiyatlarının normativdən kənarlaşmasının təhlili

(min manatla)

Mallar	Mal ehtiyatı normativi	Faktiki mal ehtiyatı		Normativdən kənarlaşma (+, -)	
		İlin əvvəlinə	İlin axırına	İlin əvvəlinə	İlin axırına
2014	5437	5775	5196	+288	-241
2015	5196	8517	5234	+3321	+38
2016	5234	5358	24139	+124	+18305

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2014-cü ilin əvvəlinə faktiki mal ehtiyatı normativdən +288 min manat artıq olmuşdur. Bu iqtisadi təhlil zamanı müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Çünki ilin əvvəlinə məqaləsi nə qədər çox olarsa, bu mal dövriyyəsinə bir o qədər müsbət təsir edər.

İlin axırına mal ehtiyatlarının 241 m.man. normativdən kənarlaşması (5196-5437) olmuşdur. Çünki ilin sonuna mal qalığının normativdən az olması onu göstərir ki, mal ehtiyatı mal dövriyyəsi planına müsbət təsir etmişdir.

Belə kənarlaşma mal dövriyyəsinə bir o qədər artırmış olur. Çünki dövrün sonuna mal dövriyyəsinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, mal qalığı normativdən az olduğuna görə həmin mallar yaxşı satılmamışdır. Bu ticarətdə mal dövriyyəsinin sürətlənməsi və mal ehtiyatının yığılıb qaldığının qarşısının alınmasını göstərir.

2015-ci ilin əvvəlinə mal ehtiyatının normativdən kənarlaşması +3321 min manat (8517-5196) təşkil etmişdir ki, bu da yuxarıda göstərilən qayda üzrə mal dövriyyəsinə bir o qədər müsbət təsir göstərmişdir. 2014-cü ilə nisbətən bunun səviyyəsi xeyli çoxdur. 2015-ci ilin axırına mal ehtiyatının normativdən kənarlaşması +38 min manat (5234-5196) olduğu üçün bu təşkilatın mal dövriyyəsinə o qədər mənfi təsir göstərmişdir.

2016-cı ildə də eyni qayda üzrə ilin əvvəlinə olan +124 min manatlıq kənarlaşma müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Lakin 2016-cı ilin axırına mal ehtiyatı normativdən 18305 min manat (24139-5358) kənarlaşmışdır ki, bu müəssisənin mal ehtiyatının normativdən əvvəlki illərə nisbətən xeyli çox olmasını göstərir. Ümumiyyətlə, təhlil göstərir ki, son 3 ildə Bakı şəhəri Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti Departamenti üzrə mal dövriyyəsi normativinin ahəngdarlığı pozulmuşdur. Bu hal isə müəssisənin fəaliyyətində mənfi hal kimi qiymətləndirilir. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, ilin sonuna mal qalığı normativindən çox olarsa, bu mal dövriyyəsi planının icrasına mənfi təsir göstərir.

Cədvəl göstəricilərindən aydın olduğu kimi son 2 ild axırına olan ehtiyatın normativdən kənarlaşmasının müsbət olmasına baxmayaraq, bu təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətində mənfi hal kimi qiymətləndirilir. Belə ki, ilin axırına mallar satılmayıb (keyfiyyətsiz mal kimi) qalmış olur, bu da mal dövriyyəsi planının kəsrlə yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Bu xüsusilə 2016-cı ildə daha yüksək olmuşdur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ticarət müəssisə və təşkilatlarda bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pərakəndə mal dövriyyəsinin artması iqtisadiyyatın möhkəmlənməsi və əhəlinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifə mal dövriyyəsinin artmasının dinamikasını, onun quruluşunda olan dəyişikliyi, mal satışının plan icrasına təsir edən amilləri və bu amillərin təsir dərəcəsini təyin etməkdən ibarətdir. Bundan başqa, pərakəndə mal dövriyyəsi üzrə təhlilin əsas vəzifələrindən biri də gələcəkdə mal dövriyyəsinin daha da artırılması və əhəliyə

xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə mövcud ehtiyat imkanları aşkara çıxarmaq hesab olunur.

Mal ehtiyatlarının təhlili əsas etibarlı ilə mühasibat və statistik hesabat materiallarına, habelə operativ uçot məlumatlarına əsasən aparılır.

Mühasibat hesabatı bütün təşkilat və onun ayrı-ayrı müəssisələri üzrə mal satışının həcmi, mal ehtiyatlarının miqdarını və mal daxil olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Statistik hesabat isə həmin göstəricilərin ayrı-ayrı mal qrupları üzrə təhlili imkanlarını xeyli genişləndirir.

Ticarət təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili üçün mühasibat, statistik hesabatlarla yanaşı müxtəlif növ operativ məlumatlardan da istifadə olunur.

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz ticarət idarəsində mal ehtiyatlarının və malların dövriyyə sürətinin təhlili üçün inventarizasiya və yoxlama materiallarından ayrı-ayrı mağazaların mal dövriyyəsinə dair məlumatlarından, habelə ticarət şöbəsinin məlumatlarından və s. istifadə olunur.

Müəssisə və təşkilatlarda mal ehtiyatlarının təhlili müəyyən ardıcılıqla aparılır. Belə ki, əvvəlcə mal satışı dövriyyəsinin ümumi həcmi, sonra isə təşkilatın ayrı-ayrı müəssisələri və eləcə də ayrı-ayrı mal qrupları üzrə təhlil edilir.

Mal satışına dair məlumat əldə edildikdən sonra eyni qayda əvvəlcə ticarət təşkilatı və onun ayrı-ayrı müəssisələri üzrə, sonra isə mal qrupları üzrə, mal ehtiyatlarının vəziyyətinin təhlilinə tətbiq olunur.

Təşkilatda mal ehtiyatlarının təhlili əsasən iki üsulla həyata keçirilir:

- 1) Ümumilikdə mal ehtiyatlarının təhlili;
- 2) Ayrı-ayrı mal qrupları üzrə mal ehtiyatlarının təhlili.

Ümumilikdə, mal ehtiyatları üzrə təhlil aparıldıqda ola bilər ki, mal dövriyyəsi planı bütünlükdə yerinə yetirilmiş olsun, yaxud yerinə yetirilməsin. Bu zaman ayrı-ayrı mal qrupları və yaxud çeşidlər üzrə təhlil zərurəti meydana çıxır.

Deyilənləri nəzərə alaraq fəaliyyətini təhlil etdiyim Bakı şəhər Nizami rayon Ərzaq malları ticarət Departamentinin mal ehtiyatları planının ayrı-ayrı mal qrupları yerinə yetirilməsini nəzərdən keçirək.

Mal ehtiyatlarının ayrı-ayrı mal qrupları üzrə təhlil

Ayrı-ayrı mal qrupları	2014-cü il			2015-si il			2016-cı il		
	Plan	hesabat	%	Plan	hesabat	%	Plan	hesabat	%
Ət	11102	11204	1,009	9871	8946	90,6	8995	12695	141,1
Kolbasa	4964	5663	114,0	5245	6489	1237	5443	9277	170,4
Balıq	1956	713	36,0	882	615	69,7	1506	1150	76,4
Kərə yağı	7102	7802	109,0	7601	7060	92,9	7096	11253	158,6
Marqarin	197	153	80,0	178	176	98,9	169	690	408,3
Süd	3267	3261	99,0	3204	2062	64,4	2206	7893	357,8
Pendir	1258	1223	103,0	1448	1890	130,5	1496	1073	71,7
Sair	1277	12318	118,0	3550	4009	112,9	5692	11484	201,8
Yekunu	75841	74449	98,2	80640	74836	92,8	73252	125545	171,4

Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, mal ehtiyatı planının yerinə yetirilməsi səviyyəsi yaxşı olmuşdur.

Cədvəldən görünür ki, mal ehtiyatları planının yerinə yetirilməsi təkcə illər üzrə deyil, həm də mal qrupları üzrə də xeyli kənarlaşmışdır.

Belə ki, 2014-cü il və 2016-cı illərdə mal ehtiyatları planı əsasən artıqlaması ilə olmuşdursa, 2015-ci ildə əsasən plandan az olmuşdur. 2015-ci ildə yalnız kolbasa və pendir planı yerinə yetirilmiş, qalan məhsulların heç biri üzrə mal ehtiyatı planı yerinə yetirilməmişdir. Məsələn, süd üzrə 64,4%, balıq 69,7% təşkil etmişdir.

Məlum olduğu kimi, mal ehtiyatlarının istər məbləğ, istərsə də gün hesabı ilə ümumi miqdarı mal dövriyyəsinin həcmindən və onun quruluşundan asılıdır. Mal dövriyyəsinin sabit həcmdə, lakin müxtəlif quruluşda mal ehtiyatları normativi həm məbləğ, həm də gün hesabı ilə qeyri-bərabər ola bilər. Təşkilatın mal dövriyyəsinə malların xüsusi çəkisi yüksək olduqda, mal ehtiyatlarının normativi aşağı olur, yaxud əksinə, həmin malların xüsusi çəkisi az olduqca mal ehtiyatlarının normativi yüksəlir.

Mal ehtiyatlarının strukturunun bəzi mal qrupları üzrə mal dövriyyəsi həcmindən asılılığını Bakı şəhəri Nizami rayon ərzaq malları ticarət departamentinin təmsalında nəzərdən keçirək.

**Mal dövriyyəsi strukturunun ayrı-ayrı mal
qrupları üzrə təhlili**

Mal qrupları	Dövriyyə xüsusi çəkisi %	Dövriyyə sürəti (günlə)	% ədədləri
Ət	23	7	200
Kolbasa	14	29	300
Kərə yağı	23	16	400
Yumurta	40	21	800
Yekun	100	17	1700

Cədvəldən məlum olur ki, Bakı şəhəri Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti departamentində mal dövriyyəsi strukturunda malların xüsusi çəkisi müxtəlif olmuşdur. Mal ehtiyatının orta normativi 17 gün $\frac{1700}{100}$ təşkil etmişdir. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, malların dövr etməsi nə qədər sürətli olarsa mal ehtiyatları strukturu normativindən bir o qədər aşağı olur.

3.4. Mal ehtiyatlarına təsir edən əsas amillər və malların dövriyyə surətinin təhlili

İllik mal dövriyyəsi planının icrasının təhlil edən zaman plan hesabat göstəricilərini ayrı-ayrı rüblər üzrə və keçən ilin göstəricilərinə nisbətən təhlil etmək məqsədə uyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilat üzrə pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi 4 əsas amildən asılıdır. Həmin amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Malların hesabat dövrünün əvvəlində qalığı;
2. Mal alışı;
3. Malların sair məxarici;
4. Hesabat dövrünün axırına mal qalığı.

Hesabat dövrünün əvvəlində mal qalığının plandan çox olması adətən hesabat dövründə satış planının icrasına müsbət təsir göstərir.

Sair məxaric in planda nəzərdə tutulduğundan artıq olması hesabat dövründə satış planı icrasına mənfi təsir göstərir.

Hesabat dövrünün axırına mal qalığının plandan çox olması, hesabat dövründə satış intensivliyinin zəifliyini göstərir və pərakəndə mal dövriyyəsi plan icrasına mənfi təsir göstərir.

Bu amillərin pərakəndə mal dövriyyə planı icrasına təsirini müəyyənləşdirmək üçün əmtəə balansı göstəricilərindən istifadə edilir.

Pərakəndə mal dövriyyəsi planı icrasına bu amillərin təsirinin hesablanması Bakı şəhəri Nizami rayon ərzaq malları departamentinin 2016-cı il əmtəə balansı göstəricilərinə əsasən təyin edək:

Cədvəl 15

Təşkilatın 2016-cı il üzrə əmtəə balansının təhlili

Maddələrin adı	Plan	Hesabat	Maddələrin	Plan	Hesabat
Dövrün əvvəlinə qalıq	4970	5358	1. Satış	73252	125545
Mal daxil olması	73365	144326	2. Sair məsrəflər	-	362
			3. Dövrün axırına qalıq	-	24139

Bu əmtəə balansı göstəricilərinə əsasən hesabat dövründə mal dövriyyəsinin yerinə yetirilməsinə ayrı-ayrı amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Hesabat dövrünün əvvəlində qalığın təsiri

$$5358 - 4970 = +388 \text{ m.man.}$$

2. Malların daxil olmasının təsiri

$$144326 - 73365 = +70961 \text{ m.man.}$$

3. Mal satışı planı icrasının təsiri

$$125545 - 73252 = +52293 \text{ m.man.}$$

4. Sair məxaricin təsiri müsbət +362 m.man.

5. Son qalığın təsiri mənfi 24139 m.man. olmuşdur.

Bu hesabatlardan alınan müsbət və mənfi rəqəmlərin fərqi, satış planı icrası üzrə fərq məbləğinə bərabər olmalıdır.

Pərakəndə mal dövriyyəsi plan icrasının ümumilikdə əmtəə balansına əsasən qiymət verməklə yanaşı ayrı-ayrı mal qrupları üzrə mal dövriyyə planının necə yerinə yetirildiyini də öyrənmək zəruridir. Bunun üçün təşkilatın və onun müəssisələrinin satışı ilə məşğul olduğu mal qrupları üzrə əmtəə balansını tərtib etmək lazımdır.

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz ticarət idarəsində mal qrupları normadan xeyli kənarlaşdığına görə arası kəsilməz surətdə mal satışını təmin etmək üçün müəyyən tədbirlər görmək lazımdır. Ona görə də, bu daim ahəngdar surətdə təkmilləşdirilir.

Pərakəndə ticarət şəbəkəsində olan malların çeşidinin genişləndirilməsi mal qalıqlarının müəyyən dərəcədə artmasına səbəb olur: belə bir şəraitdə malların dövr sürətinin artmasına nail olmaq lazımdır.

Mal dövriyyəsi həcmının mütləq şəkildə artması mal qalıqlarının atmasına, əksinə olduqda isə mal qalıqlarının azalmasına səbəb olur.

Mal satışı prosesi tələb edir ki, satılış mallar yeniləri ilə əvəz edilsin, yəni müntəzəm olaraq mal ehtiyatları təzələnsin. Mal ehtiyatlarının tam təzələnməsinə lazım olan vaxt, malların dövriyyə sürəti ilə xarakterizə olunur.

Malların dövriyyə sürəti orta mal ehtiyatlarının satış müddəti, mal ehtiyatlarının tam təzələnməsi üçün zəruri olan vaxt, dövriyyə sürətinin tezliyi ilə xarakterizə olunur.

Buna nə qədər az vaxt sərf olunursa, əmtəələrin istehsaldan istehlakçılara çatdırılması bir o qədər sürətlənər. Malların dövr sürəti təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət vermək üçün həlledici rol oynayır.

Mal dövriyyəsi həcmnin artırılması və onun çeşid strukturunun genişləndirilməsi mal ehtiyatlarının müəyyən dərəcədə artırılmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar olaraq, mal ehtiyatları mal dövriyyəsi sürəti ilə sıx əlaqədardır. Mal dövriyyəsi sürətinin azalması mal qalığının mütləq məbləğinin artmasına səbəb olur. Beləliklə, malların dövriyyə sürətinin artması dövriyyə vəsaitindən daha qənaətlə və daha səmərəli istifadə edilməsinə, əlavə dövriyyə vəsaiti cəlb etmədən mal dövriyyəsi həcmnin artmasına imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, malların dövr etməsinin sürəti dövrlərin sayı və günlər üzrə ölçülür.

Günlər üzrə dövr sürəti mal ehtiyatlarına qoyulmuş vəsaitin geri qaytarılmasının orta müddətini əks etdirir. Başqa sözlə desək, dövrlərin sayı üzrə dövr sürəti müəyyən miqdar dövriyyə vəsaitinin il və ya rüb ərzində neçə dəfə dövr etməsini göstərir, günlər üzrə dövr sürəti həmin dövriyyə vəsaitinin neçə gündən bir dövr etməsini göstərmiş olur. Dövrlərin sayı və günlər üzrə dövr sürətinin təyin etmək üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir:

$$X = \frac{M}{Q}; \quad Y = \frac{Q \cdot v}{M}$$

Burada: X – dövrlərin sayı;

M – mal dövriyyə həcmi;

Q – orta mal qalığı;

Y – günlər üzrə dövriyyə;

V – hesabat dövründə günlərin sayı (30, 90, 360).

Bu düsturlardan istifadə etməklə ümumilikdə və ayrı-ayrı mal qrupları üzrə dövriyyə sürətinə orta mal qalığı və satış məbləğinin dəyişilməsinin təsirini müəyyən etmək olar. Mal ehtiyatlarının dövr sürətini müəyyən etmək üçün təyin olunan müddətdəki orta mal qalığı əsas götürülür. Orta mal qalığını toplayıb ikiyə bölmək lazımdır.

Bəzən uzun müddət, yəni, illik orta mal qalığını hesablamaq üçün aşağıdakı düstürdən istifadə edilir:

$$Q = \frac{\frac{3_1}{2} + 3_2 + 3_3 \dots 3_{n-1} + \frac{1}{2} 3_n}{n-1}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, malların dövr sürətinin dəyişilməsinə 2 amil təsir göstərir:

- 1) mal dövriyyəsinin həcmi
- 2) orta mal qalığı;

Bu amillərin təsiri dərəcəsini aydın görmək üçün Bakı şəhəri Nizami rayon Ərzaq malları ticarəti Departamentinin materiallarından istifadə edək. Bu məqsədlə aşağıdakı məzmununda cədvəl tərtib edək.

Cədvəl 16

Malların dövr sürətinin dəyişilməsinə təsir edən amillərin təhlili

Göstəricilər	2014-cü il		2015-ci il		2016-cı il	
	Plan	Hesabat	Plan	hesabat	Plan	hesabat
Mal dövriyyəsi	75891	74563	78945	74963	76846	125545
Orta mal qalığı	5437	5460	5196	6876	5234	14749

Bu məlumatlara əsasən malların plan və hesabat üzrə dövr sürətini təyin edək.
2014-cü ildə plan üzrə dövr sürəti

1) Dövrələr sayı üzrə dövr sürəti:

$$X = \frac{M}{Q} = \frac{75891}{5437} = 14,0 \text{ dəfə}$$

Günlər üzrə dövr sürəti

$$Y = \frac{Q \cdot \nu}{M} = \frac{5437 \cdot 360}{75891} = 25,8 \text{ gün}$$

2) Hesabat üzrə dövr sürəti.

a) dövrələr üzrə dövr sürəti.

$$X = \frac{M}{Q} = \frac{74563}{5460} = 13,7 \text{ dəfə}$$

b) günlər üzrə dövr sürəti.

$$Y = \frac{Q \cdot \nu}{M} = \frac{5460 \cdot 360}{74563} = 26,4 \text{ gün}$$

Hesablamalardan aydın olur ki, malların dövr sürəti plan üzrə 14,0 dəfə, yəni 25,8 gündən bir olmalı idi. Həqiqətdə isə 13,7 dəfə; yəni 26,4 gündən bir olmuşdur. Yəni malların dövr sürəti 0,3 gün (14-13,7) aşağı düşmüşdür. Bu da təşkilat üçün mənfi haldır.

Malların dövr sürətinin aşağı düşməsi nəticəsində 124,3 min manat $\left(\frac{74563 \cdot 0,6}{360}\right)$

məbləğində əlavə vəsait cəlb edilmişdir.

Malların dövriyyə müddətinin 0,6 gün artmasına mal dövriyyəsi həcmnin və orta mal qalığının təsirini təyin edək:

$$1. Y_{pl} = \frac{Q_{pl} \cdot \nu}{M_{pl}} = \frac{5437 \cdot 360}{75891} = 25,8 \text{ gün}$$

$$2. Y = \frac{Q_{pl} \cdot \nu}{M_{fak}} = \frac{5437 \cdot 360}{74563} = 26,3 \text{ gün}$$

$$3. Y_{fak} = \frac{Q_{hes} \cdot \nu}{M_{hes}} = \frac{5460 \cdot 360}{74563} = 26,4 \text{ gün}$$

Ayrı-ayrı amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cəmi kənarlaşma:

$$26,4 - 25,8 = 0,6 \text{ gün}$$

a) Mal dövriyyəsinin təsiri

$$26,3 - 25,8 = +0,5 \text{ gün}$$

b) orta mal ehtiyatının təsiri

$$26,4 - 26,3 = +0,1 \text{ gün}$$

$$0,5 - 0,1 = +0,6 \text{ gün}$$

2015-ci il üzrə:

1) Plan üzrə dövr sürəti

a) dövrlər sayı üzrə dövr sürəti

$$X = \frac{M}{Q} = \frac{78945}{5196} = 15,2 \text{ dəfə}$$

b) günlər üzrə dövr sürəti

$$Y = \frac{Q \cdot \nu}{M} = \frac{5196 \cdot 360}{78945} = 23,7 \text{ gün}$$

2) hesabat üzrə dövr sürəti

a) dövrlər sayı üzrə dövr sürəti

$$X = \frac{M}{Q} = \frac{74963}{6876} = 10,9 \text{ dəfə}$$

$$Y = \frac{Q \cdot \nu}{M} = \frac{6876 \cdot 360}{74963} = 33 \text{ gün}$$

Hesablaşmalardan görünür ki, malların dövr sürəti plan üzrə 15,2 dəfə, yəni 23,7 gündən bir olmalı idi. Həqiqətdə isə 10,9 dəfə, yəni 33 gündən bir olmuşdur.

Malların dövr sürəti nəticəsində dövriyyəyə 1936,5 min manat $\left(\frac{74563 \cdot 9,3}{360}\right)$ məbləğində əlavə vəsait cəlb edilmişdir.

Malların dövriyyə sürətinin 9,3 gün artmasına mal dövriyyəsi həcmnin və orta mal qalığının təsirini təyin edək:

$$1. Y_{pl} = \frac{Q_{pl} \cdot \nu}{M_{hes}} = \frac{5196 \cdot 360}{78945} = 23,7 \text{ gün}$$

$$2. Y = \frac{Q_{pl} \cdot \nu}{M_{fak}} = \frac{5196 \cdot 360}{74563} = 25,0 \text{ gün}$$

$$3. Y_{fak} = \frac{Q_{pl} \cdot \nu}{M_{hes}} = \frac{6876 \cdot 360}{74563} = 33,0 \text{ gün}$$

Ayrı-ayrı amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cəmi kənarlaşma

$$33,0 - 23,7 = +9,3 \text{ gün}$$

1) Mal dövriyyəsinin təsiri

$$25,0 - 23,7 = +1,3 \text{ gün}$$

2) Orta mal qalığının təsiri

$$33,0 - 25,0 = +8 \text{ gün}$$

2016-cı il üzrə

1) Plan üzrə:

$$a/X = \frac{M}{Q} = \frac{76846}{5234} = 14,7 \text{ dəfə}$$

$$b/Y = \frac{Q \cdot v}{M} = \frac{5234 \cdot 360}{76846} = 24,5 \text{ gün}$$

2) Faktiki:

$$a)X = \frac{M}{Q} = \frac{125545}{14749} = 8,5 \text{ dəfə}$$

$$b)Y = \frac{Q \cdot v}{M} = \frac{14749 \cdot 360}{125545} = 42,3 \text{ gün}$$

Hesablamadan aydın olur ki, il ərzində malların dövr sürəti plan üzrə 14,7 dəfə, yəni 24,5 gündən bir olmalı idi. Həqiqətdə isə 8,5 dəfə, yəni 42,3 gündən bir olmuşdur.

Malların dövr sürəti nəticəsində dövriyyəyə 6207,5 min manat $\left(\frac{125545 \cdot 17,8}{360}\right)$

məbləğində əlavə vəsait cəlb edilmişdir.

Malların dövriyyə sürətinin 17,3 gün artmasına mal dövriyyəsi həcmnin və orta mal qalığının təsirini təyin edək:

$$1. Y_{pl} = \frac{Q_{pl} \cdot v}{M_{pl}} = \frac{5234 \cdot 360}{76846} = 24,5 \text{ gün}$$

$$2. Y = \frac{Q_{pl} \cdot v}{M_{hes}} = \frac{5234 \cdot 360}{125545} = 15 \text{ gün}$$

$$3. Y = \frac{Q_{hes} \cdot v}{M_{hes}} = \frac{14749 \cdot 360}{125545} = 42,3 \text{ gün}$$

Ayrı-ayrı amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cəmi kənarlaşma:

$$42,3 - 24,5 = +17,8 \text{ gün}$$

a) Mal dövriyyəsinin təsiri

$$15 - 24,5 = -9,5 \text{ gün}$$

b) Orta mal ehtiyatının təsiri

$$42,3 - 15,0 = +27,3 \text{ gün}$$

Hesablamalardan görünür ki, dövriyyə sürətinin artması mal dövriyyəsi həcmnin 2014-cü ildə 0,5 gün azalması, 2015-ci ildə 9,3 gün artması, 2016-cı ildə isə 9,5 gün azalması və orta mal qalığının 2014-cü ildə 0,1 gün, 2015-ci ildə 8,0 gün, 2016-cı ildə isə 27,3 gün artması hesabına olmuşdur. Buq ayda ilə ayrı-ayrı mal qrupları üzrə də dövr sürətini və ona təsir edən amilləri müəyyən etmək olar.

Yuxarıdakı hesablaşmalardan aydın olduğu kimi, malların dövr sürətinə mal qalıqlarına təsir edən amillərin təsirini də aydınlaşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

Mal qalıqlarının miqdarı da 2 əsas amildən ibarətdir:

- 1) mal dövriyyəsinin həcmi;
- 2) günlər üzrə dövr sürəti.

Mal qalığı miqdarına bu 2 amilin təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı formuldan istifadə daha məqsədəuyğundur:

$$3 = \frac{U \cdot M}{v}$$

Bu formuldan aydın olur ki, mal dövriyyəsinin həcmi nə qədər az olarsa, onda mal qalıqlarının həcmində bir o qədər dəyişər.

Bakı şəhəri Nizami rayon Ərzaq Malları ticarət idarəsi üzrə mal qalıqlarına təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablayaq:

2014-cü il üzrə:

$$1. 3 = \frac{U_{pl} \cdot M_{hes}}{v} = \frac{25,8 \cdot 75891}{360} = 5438,9 \text{ m.man}$$

$$2. 3 = \frac{U_{pl} \cdot M_{hes}}{\nu} = \frac{26,4 \cdot 74563}{360} = 5343,7 \text{ m. man.}$$

$$3. 3 = \frac{U_{hes} \cdot M_{hes}}{\nu} = \frac{26,4 \cdot 74563}{360} = 5468,0 \text{ m.man}$$

Cəmi kənarlaşma

$$5468,0 - 5438,9 = +29,1 \text{ m.man}$$

1) Mal dövriyyəsinin təsiri:

$$5343,7 - 5438,9 = -95,2 \text{ m.man}$$

2) Dövr sürətinin təsiri:

$$5468,0 - 5343,7 = +124,3 \text{ m.man}$$

1990-cı il üzrə:

$$1. Q = \frac{U_{pl} \cdot M_{pl}}{\nu} = \frac{23,7 \cdot 78945}{360} = 5197,2 \text{ m.man}$$

$$2. Q = \frac{U_{pl} \cdot M_{hes}}{\nu} = \frac{23,7 \cdot 74963}{360} = 4935,1 \text{ m.man}$$

$$3. Q = \frac{U_{hes} \cdot M_{hes}}{\nu} = \frac{33,0 \cdot 74963}{360} = 6871,6 \text{ m.man}$$

Cəmi kənarlaşma:

$$6871,6 - 5197,2 = +1674,4 \text{ m.man}$$

1) Mal dövriyyəsinin təsiri

$$4935,1 - 5197,2 = -262,1 \text{ m.man}$$

2) Dövr sürətinin təsiri:

$$6871,6 - 4935,1 = +1936,5 \text{ m.man}$$

2016-cı il üzrə:

$$1. Q = \frac{U_{pl} \cdot M_{pl}}{\nu} = \frac{24,5 \cdot 76846}{360} = 5229,8 \text{ m.man}$$

$$2. Q = \frac{U_{pl} \cdot M_{hes}}{\nu} = \frac{24,5 \cdot 125545}{360} = 8544,0 \text{ m.man}$$

$$3. Q = \frac{U_{hes} \cdot M_{hes}}{\nu} = \frac{42,3 \cdot 125545}{360} = 14751,5 \text{ m.man}$$

Cəmi kənarlaşma:

$$14751,5 - 5229,8 = +9521,7 \text{ m.man}$$

1) Mal dövriyyəsinin təsiri

$$8544,0 - 5229,8 = +3314,2 \text{ m.man}$$

2) Dövr sürətinin təsiri:

$$14751,5 - 8544 = +6207,5 \text{ m.man}$$

Hesablaşmalardan görünür ki, orta mal qalığı planda nəzərdə tutulduğundan 2014-cü ildə 29,1 min manat, 2015-ci ildə 1674,4 min manat, 2016-cı ildə isə 9521,7 min manat çox olmuşdur. Buna mal dövriyyəsi həcmiminin 2014-cü ildə 95,2 min manat, 2015-ci ildə 262,1 min manat az, 2016-cı ildə isə 3314,2 min manat çox olması təsin etmişdir.

Ticarət sistemində küllü miqdarda pərakəndə ticarət müəssisələri fəaliyyət göstərir. Həmin müəssisələrdə yüz minlərlə maddi-məsul şəxslər çalışır. Hər bir müəssisə üçün mal dövriyyə planı və mal qalığına dair limit müəyyənləşdirilir.

Bu məqsədlə təşkilatda mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi və mal qalıqları üzərində aparılan operativ nəzarət maddi-məsul şəxslərin təqdim etdikləri mal hesabatları əsasında həyata keçirilir.

Əhalinin tələbatını fasiləsiz təmin etmək məqsədilə mal dövriyyəsi planını tərtib edən zaman alıcıların tələbatının öyrənilməsi üzrə materiallar, keçmiş dövrdə həqiqi satılmış mallar haqqında məlumatlar; habelə mal ehtiyatlarının mövcudluğunu və malsatanlardan daxil olan malların həcmi əsas götürülür. Buna görə də, mal dövriyyəsi planında ayrı-ayrı əsas mal və malqrupları, həmçinin planlaşdırılan dövrdə daxil olan malların miqdarı üzrə mal ehtiyatlarının göstəricisi nəzərə alınır. Dövlət bankının kassasına nağd pulun daxil olması mal satışı planının yerinə yetirilməsindən asılı olduğu kimi, bankın kassa planının yerinə yetirilməsi də ticarət müəssisələri tərəfindən satış pulunun vaxtlı-vaxtında və tamamilə təhvil verilməsindən asılıdır.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinə və mal ehtiyatlarına operativ nəzarət həyata keçirilir:

a) maddi-məsul şəxslər tərəfindən təqdim edilən mal ehtiyatlarına və onlara əlavə edilən sənədlərə əsasən cari və operativ nəzarətin qoyulması bütövlükdə müəssisə üzrə və hər bir şöbə üzrə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi səviyyəsini, habelə mal ehtiyatlarının miqdarını müəyyən etməyə imkan verir.

b) satış məbləğinə əsasən bu göstərici üzrə planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir:

v) mağazanın ümumi dövriyyəsinin 60-70% qədərini təşkil edən əsas 7-3 mal qrupu üzrə operativ məlumatların köməyi ilə nəzarət həyata keçirilir.

Mal ehtiyatlarının vəziyyətinə həmçinin aşağıdakı göstəricilər üzrə də operativ nəzarət edilir:

- ticarət şöbəsində, anbarlarda olan mal qalıqlarına dair operativ məlumatlar üzrə yığılıb qalmış və az satılan mallara dair məlumat üzrə;

- plan şöbəsində – operativ qaydada mağaza direktorlarından alınan (xüsusi siyahı üzrə) satış pulu və mal qalıqlarına dair məlumatlar üzrə;

- mühasibatda – hər gün dövlət bankına təhvil verilən satış puluna aid sənədlər üzrə.

NƏTİCƏ

Ticarət müəssisənin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi üçün bazar mühitindən asılı olaraq onun kommərsiya fəaliyyətinin düzgün uçotu və təhlilini həyata keçirmək zəruridir. Kommərsiya strukturlarının fəaliyyətinin təhlilini aparmaqla həm bütövlükdə müəssisənin, həm də onun struktur bölmələrinin kommərsiya işinin məhsuldarlığını müəyyən etmək məqsədə müvafiqdir.

Təhlilin daha düzgün aparılmasının təmin edilməsi və müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə uçot və hesabat sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qurulması təmin edilməlidir.

Mal dövriyyəsinin inkişafı iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə müəyyən olunur və ölkə iqtisadiyyatında baş verən sosial-iqtisadi prosesləri əks etdirən spesifik qanunauyğunluqlara malikdir.

Dissertasiya işinin yazılmasında əsas məqsəd ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatlarının uçotunun aparılma qaydasının hazırki vəziyyətinin öyrənilməsi onların çatışmayan cəhətlərinin və mövcud nöqsanlarının aşkar edilməsi və aradan qaldırılması, mal ehtiyatlarının aparılması zamanı mövcud olan mal ehtiyatlarının qorunması və onlardan səmərəli istifadə olunmasında, mal ehtiyatlarının optimal vəziyyətinin təmin olunmasında uçot və iqtisadi təhlilin funksiyalarının yüksəldilməsi, beynəlxalq uçot təcrübəsinə əsaslanmaqla mal ehtiyatlarının uçotu və təhlilini təkmilləşdirmək məqsədilə nəzəri və praktiki təklif və tövsiyələrin hazırlamasından ibarətdir.

Yeni şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin, xüsusən də kommərsiya strukturlarının çevik idarə olunmasını tələb edir. İdarəetmənin həyata keçirilməsində onun tərkib və əsas elementlərindən olan mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İndiki şəraitdə mal ehtiyatları uçotunun analitikliyi və operativliyinin artırılması, onun beynəlxalq tövsiyələrə uyğun qurulması obyektiv zəruriyyətə çevrilmişdir. Kommərsiya təşkilatlarının fəaliyyətinin əsasını mal ehtiyatları təşkil etdiyi üçün onların uçotu və təhlilinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması ön plana çəkilir.

Mühasibat uçotunun Beynəlxalq və Mill Standartlarına keçid şəraitində kommersiya strukturlarında mal ehtiyatlarının uçotu və təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması, ilk növbədə, onun mövcud informasiya bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. İlk uçotun təkmilləşdirilməsi, sənədlərdəki göstəricilərin təkrarlanmasının aradan qaldırılması və sənəd dövriyyəsinin yaxşılaşdırılması obyektiv zəruriyyətə çevrilir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilkin uçotun və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi üçün obyektiv zəruriyyətə çevrilir. Bu məqsədlə aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi ilkin uçotun, sənəd dövriyyəsinin və təhlilin təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

1. Mövcud ənənəvi uçot sistemində Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsaslanan sistemə keçən subyektlərin köhnə uçot sistemindən qalmış hesab qalıqlarının standartlara uyğunlaşdırmasının təmin edilməsi;
2. Ehtiyatların sintetik uçotunun aparılması sahəsində hesablar planının mühasibat və vergi uçotunda tətbiq edilməsi;
3. Standartların tətbiqi zamanı müvafiq uçot məlumatlarının vergi məəcəlləsinin maddələri ilə müəyyən edilən məlumatlarla uyğunlaşdırılması.
4. İlk uçot sənədlərinin sistemləşdirilməsi;
5. Mühasibat registrlərinin və ilkin uçot sənədlərinin nümunəvi standart formalarının işlənilib hazırlanması və onların tətbiqi;
6. İlk uçot sənədlərində və mühasibat reqistrlərində əks etdirilən informasiyanın həcmnin azaldılması;
7. Gün ərzində daxil olmuş malların hər bir mal qrupunun və hər bir mal növünün miqdarına dair mədaxil orderi yazılmaqla rəsmiyyətə salınması;
8. Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə şəraitində bir neçə mal növü üzrə çoxsətirli mədaxil orderlərinin tətbiq edilməsi;
9. Ticarət təşkilatının mal dövriyyəsinin strukturunun yaxşılaşdırılmasına daim nəzarət edilməklə əhalinin tələbatının tam ödənilməsi və əhaliyə xidmət səmərəliliyinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planı işləyib hazırlamaq;

10. Mal dövriyyəsinin dinamikası və ahəngdarlığını nəzərdən keçirərəkən onun rüblər, aylar və on günlüklər üzrə necə dəyişdiyini təhlil etmək daha məqsədəuyğun olar. Xüsusilə ahəngdarlığın müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təşkilatlar bəzən bütövlükdə müəyyən dövr üzrə mal dövriyyəsi planının yerinə yetrildiyi halda, həmin dövrün ayrı-ayrı aylarda, on günlüklərdə və günlükdə alanı yerinə yetirmirlər. Ona görə də, ahəngdarlığın belə təhlili mal dövriyyəsi planının yerinə yetrilməsinə, mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasına şərait yaradar;
11. Təhlil göstərdi ki, ayrı-ayrı maqazalarda mal ehtiyatları normativdən xeyli çoxdur, ehtiyatlar maqazalar arasında düzgün bölüşdürülmür, alıcıların sifarişləri nəzərə alınmır. Bunlardan əlavə normadan artıq mal ehtiyatlarının aradan qaldırılması üçün alıcıların tələbatını daha dərindən öyrənmək, təlabata uyğun olmayan malların alışıni dayandırmaq və əhali üçün zəruri olan mal fondlarının həcmi artırmaq;
12. Malların daşınmasında fasiləsizliyə yol verilməsin, eləcə də malların ahəngdar daşınması təşkil olunsun, daha mütərəqqi forma olan mərkəzləşmiş daşınmadan istifadə genişləndirilsin;
13. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin dərindən öyrənilməsinə fikir verilsin;
14. Əhalinin tələbatının öyrənilməsini yaxşılaşdırmaq üçün təlabata uyğun mallar gətirilsin və mal çeşidləri genişləndirilsin;
15. Kommersiya təşkilatı üzrə özünə xidmət üsulunun xidmətindən istifadə genişləndirilsin. Bu üsulun tətbiqi bir sıra inzibati idarə xərclərinin aşağı salınmasına gətirib çıxarar.
16. Təşkilat üzrə iş vaxtından operativ istifadə sistemi tətbiq edilsin və s.

Dissertasiya işində öyrənilmiş məsələlər üzrə çıxarılmış nəticələr əsasında verilmiş təkliflər və tövsiyələrin təcürədə tətbiqi təhlilin operativliyinin artırılmasına imkan verərvə bu sahə üzrə informasiyanın düzgünlüyünü yüksəldir, son nəticədə kommersiya strukturlarında mal ehtiyatlarının uçotu və təhlilini təkmilləşdirilməsinə şərait yaradar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2007. 776 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2011. 414 s.
3. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında Qanun»u. Bakı, 2004.
4. «Müəssisənin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə». 1997.
5. 2005-2008-ci illərdə milli mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi üzrə proqram. Bakı, 2005
6. “Ehtiyatlar üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 8 saylı Milli Mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi üzrə şərhlər və tövsiyələr. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli İ-08 nömrəli əmri
7. Səbzəliyev S., Abbasov Q. Xidmət sahələrində mühasibat uçotu. Bakı, 2015.
8. Səbzəliyev S. Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu. Bakı, 2014.
9. Səbzəliyev S., Quliyev v. İdarəetmə uçotu. Bakı, 2014.
10. Kommersiya təşkilatı üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Bakı, 2008.
11. Sadıqov Ə. və b. Mühasibat uçotu. Bakı, 2012.
12. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2003.
13. Abbasov Q, Səbzəliyev S., Daşdəmirov Ə., Quliyev V. Mühasibat (maliyyə) uçotu. bakı, 2003.
14. Mahmudov İ., Zeynalov T., İsmailov N. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı, «İqtisad Universiteti», 2011. 794 s.
15. Müslümov S., Kazımov R. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı, «CBS», 2011.
16. Аббасова С. Перспективный экономический анализ. Учебное пособие. Баку, 2006.
17. Kazımov R. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili. Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2000.

18. Kazımov R., İsmayılov N. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili (metodik vəsait). Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2000.
19. Abbasov Q. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı, 2009.
20. Mahmudov İ., Zeynalov T., Mahmudov R. Maliyyə vəziyyətinin təhlili. Bakı, 2002.
21. Mahmudov İ., Zeynalov T., Quliyev F. İqtisadi təhlil. Bakı, 2003.
22. Баканов М.И. Анализ хозяйственной деятельности в торговле. М., 1990. 353 стр.
23. Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности предприятий общественного питания. Мн., 1998.
24. Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности в торговле. Мн., 2003.